

М. ҐОРЬКИЙ.

МАЛЬВА
И ИНЬШІ ОПОВІДАННЯ.

в перекладах

В. Гнатюка, С. Гуменюка та М. Лозинського.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.
1904.

З ДРУКАРНЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

В останнїх часах на перший плян — на саме чоло російської лїтературної творчости поруч старого велетня Толстого, і далеко молодшого від нього, але все-ж досить давнього робітника на лїтературній ниві — Чехова, несподївано скоро виступив і заняв коло них місце незвичайно орігінальний письменник Ґорький, котрого збірку оповідань подаємо нинї нашій суспільности.

М. Ґорький (властиве імя Олександер Пєшков) уродив ся в р. 1868 в Нижнїм Новгородї. Від наймолодших лїт круглий сирота, без батька, матери і близшої родини, пустив ся вже як малий хлопець у водоворот бродячого житя. Маючи пять лїт пішов на науку до шевця. Та тут не загрів довго місця, втїк до маляря, а звідси дальше, аж вкінцї дістав ся на корабель на Волзї, де служив як помічник кухаря. Тут вперше почав читати книжки, до яких давнїйше чув велику відразу. Перечитав цїлу біблїотеку, яку знайшов у кухаря на корабли, а яка складала ся в більшій части з французьких перекладаних романів. Під впливом сих книжок збудила ся в нїм охота й жадоба висшої осьвіти. Кидає отже службу на корабли і вибирає ся до Казаня з наміром записати

ся до ґімназиї. Та мачуха-доля стала на поперек його намірам і замкнула перед ним усї ворота. Зражений непоборними трудностями, пускає ся знов на бурлацьке житє. Бурлакував по Волзї, рубав дрова, продавав овочі, служив у пекарни, загалом боров ся з нуждою, як міг. Вкінцї доведений до розпуки постановив скінчити самовбійством. Та на щастє куля ощадила його. Зараз по сїм завізвано його до Новгороду до війська. Увільнений задля дуже мізерної будови тїла, лишає ся в Новгородї і вкоротцї дістає посаду писаря у адвоката Ланїна.

Се зворотна хвиля в житю письменника. Ланїн звернув увагу на незвичайну інтеліґенцию свого писаря, заняв ся ним щиро і під його впливом розвивав ся ум поета дальше. Та про те він і тут не остав довго, пустив ся знов у сьвіт, помагав собі як міг і зійшов мабуть здовж і поперек цїлу величезну російську державу. В часї сих мандрівок зійшов ся знов з чоловіком, що мав на нього величезний вплив. Був се полїтичний вигнанець Калюжний. Він перший пізнав талант Ґорького, а слухаючи його цїкавих оповідань, намовляв його, щоб їх списав. Ідучи за його радою написав Ґорький перший поетичний образок з циганського житя під заг. „Макар Чудра“. Працював тодї як простий робітник у зелїзничих варстатах у Тифлїсї. Занїс отже рукопис до редакциї часописи „Кавказ“. Новеля сподобала ся редакторови і він надрукував її в р. 1892. Від сього часу починають чим раз частїйше появляти ся твори Ґорького в провінціональних дневниках і молодий письменник з'єднує собі чим раз більше симпатию читачів. Довго одначе ще був би його не знав

ширший загал, коли-б не щасливий случай, що звів його з Українцем — звісним російським письменником Короленком. Сей оцінив талант Ґорького, не щадив йому рад і вказівок і заохочував до праці на літературному полї. Так повстав „Челкаш", один із найліпших творів Ґорького, що надрукований в „Русском Богатствѣ", однім із поважнїйших російських журналів, рішив про поводжене автора. Критика заняла ся ним від тепер щиро — далеко щирійше, як російська полїция — а імя його набирало чим раз більше розголосу і слави. Тепер імя Ґорького таке звісне, що його твори появляють ся майже рівночасно на всїх европейських мовах. Видані його твори „Очерки і разсказы" обіймають пять томів новель, оповідань, поетичних образків, в тім числї дві більші повісти „Ѳома Гордѣев" і „Трое"; осібно вийшли драми „Мѣщане" і „На днѣ жизни".

Манера писаня Ґорького крайне натуралїстична — він не спиняєть ся перед сценами драстичними, перед положенями майже не-принятими в письменстві. Але рівночасно не цураєть ся він і прикрас поезиї, подає руку модернїстичним її течіям і часом впадає в певний риторизм. Напрям же його творчости не реалїстичний, а ідеалїстичний. Він не малює житя, яке воно єсть, а виступає адвокатом для одних, обвинувачем для других, з певною тенденцією, яка виступає аж надто виразно. Ґорький являєть ся ідеалїзатором найнизшого пролетаріяту, сих упавших людий, що знаходять ся на самім днї суспільного житя. Знає він душу сих людий наскрізь, знає їх спосіб думаня, мотиви їх поступуваня, а вкінцї їх мову, бо сам недавно вийшов із сього осередка. Длятого й найліпшими виходять у нього опо-

віданя і образки з житя сеї верстви суспільности. Він каже своїм читачам спускати ся аж на саме дно суспільного житя і відкриває перед ними від разу, без найменшої ослони ті незгоєні рани, які висша культура задала масам народу. Він розкриває перед нами зранену душу працюючого чоловіка і велить в нім бачити не иньшого як нашого брата, що нераз о цїле небо стоїть висше від першого ліпшого інтелїґента. Його бродяги і всякого рода волоцюги зі своєю жадобою безграничної свободи стоять гордо і морально високо навіть супроти культурної людськости. Чи то намалює нам чоловіка, що цїлим його занятєм крадїж чужого майна, чи морально упавшу дівчину, що мов хижий зьвір полює на свою добичу, то всї сесї і їм подібні постати виходять дуже гарними супроти тих інтелїґентних людий, які роблять те саме, лише в делїкатнїйший спосіб і з більшою облудою.

Під впливом, здаєть ся, таких відносин зродила ся у нього якась дивна неохота і відраза, а з другої сторони зневіра в поступ і культуру людськости. І з сими почутями не криє ся поет, але сьміло кидає такі закиди в очи цїлій людськости. „Знаю я — каже в однім зі своїх оповідань — що в нашій високо-культурній епосї, беручи ближнього за горло, щоб задусити його, треба се робити з можливою ввічливістю і з захованєм усїх товариских форм — сам на собі дізнавав я сього нераз і з приємністю зазначую ту свою глубоку віру в загальний розвій цивілїзациї, чого доказом чим раз більше шинків, вязниць та домів розпусти. Треба хиба уродити ся в так званім культурнім місцї, щоб прожити в нім

ціле жите і не втечи від тих усякого рода гарних, товариських форм, брехні й облуди, самолюбства, нещирости та ідейної нужди“.

Таких і тим подібних гадок повно в творах Ґорького. Та таке невідрадне положене власної суспільности не пхає Ґорького до сатири або до якихсь алеґорій, але навпаки наповняє душу поета крайнім обуренем, а потім зазивами до поправи сього стану. „Скажіть, що ви за люди? — кричить один із його героїв. — По що живете? Дивлю ся я на вас і що? Об'їдаєте ся, пєте, ошукуєте одні одних, нікого не любите — скажіть, чого вам треба? Я шукав чистого і чесного житя, але нема його, нема його ніде, і я сам лише сплямив себе! Чесному чоловікови не жити між вами, бо зогниє. Ви чесних людий замучуєте на смерть. Судите, установляєте права — ви отруїли мене“.

Ґорький не щадить також гірких, але правдивих докорів читаючій публиці: „Чи богато — говорить в однім оповіданю — між вами справдішних людий? Може бути, що пять на тисячу знайдеть ся таких, які вірять твердо, що чоловік є творцем і паном житя, а право його — сьвяте право свобідно думати, говорити, ходити; може бути, що пять на тисячу готові бороти ся за се право а в данім случаю і голову положити. Більшість з вас, се невільники житя і недбалі господарі — а всї ви смирні міщани, що тимчасом заступаєте справдішних людий, а людського в вас тілько, що зоольоґічного. Дивлю ся на вас і з страхом бачу, як мало між вами людий чесних і сьмілих. Бідна моя вітчина сьмілими людьми, а надходить вже пора, де їй треба героїв. Живий чоловік усе до чогось стремить, усе чогось шукає — а ви жиєте

смирно і тихо — як пан Біг приказав. Жити вам тїсно, думати ви за лїниві, рушитись — боїте ся. В округ вас як у хльорки на полицях порозставлювані всякі витребеньки — зогнилі традициї, всякі житєві норми і правила, а все те разом чорта варто. Все те не позволяє вам рукою рухнути — все те ваші маленькі божки, ідеали — і ви боїте ся скинути їх, хоча тиснуть вони вас як кайдани. І коли вітер приносить з поля в душну вашу атмосферу нові, сьвіжі запахи, замикаєте оглядно всї віконця, щоб до вас не дістав ся. Ви любите спокій, усяке нарушенє сього вбійчого спокою турбує вас. Та ви мусите мати щобудь до балаканя, для розривки — простягаєте отже руку по лїтературу. Лїтература для вас стара приправа — вам припадає до смаку, коли люди пишуть кровю і жовчею — але се цїлком не збуджує у вас любови або ненависти — нїчого крім крику похвали або догани. Ви не люди, а публїка — житє не дрогнуло би навіть, як би ви всї відразу щезли з лиця землї. Провалїть ся всї в землю, а на землї нїщо не змінить ся. Ви стоїки, тому що раби".

Ґорький майстер також в мальованню образків, узятих із природи. Під подувом його буйної фантазиї оживають степи, море відчуває — усьміхаєть ся небо і зьвізди. Чи змалює нам широкий, безкраїй степ з шепотом трав, чи тиху розмову піль і лїсів, чи таємничі залицяня місяця до землї, чи усьміхнені зьвізди — німі сьвідки любовних або страховинних нічних сцен, чи холодні скали в горячих обіймах і поцїлуях морських хвиль — зі всїх сих описів, так гарних а змальованих такими простими рисами, віє якийсь

чар і сьвіжість а при тім щиро-дитиняча наївність автора як правдивої дитини матери-природи.

В своїх описах безграничної нужди, фізичного і морального голоду подає автор нераз і спомини зі своєї минувшини, яка витиснула глибоке пятно на йоготалані, а його творам надала знамя сеї щирости і правди, якою відріжняє ся він від иньших своїх товаришів по перу.

Особи з висших сфер суспільности виводить Ґорький у своїх творах дуже рідко — вже з сеї простої причини, що сього житя майже зовсїм не знає. Та й сї особи з висших верств, які подибуємо в його творах, вийшли млаві і блїдї в порівнаню з улюбленими його типами з найнизшого пролєтаріяту.

С. Гуменюк.

МАЛЬВА.

Море сьміялось.

Під легким подувом горячого вітру воно здрігало і вкриваючи ся дрібними хвилями, які осліплюючо ярко відбивали сонце, усьміхало ся до синього неба тисячами срібних усьмішок. В глубокім просторі між морем і небом лунав веселий і шумний плюскіт хвиль, що одна за другою вибігали на рівний беріг піскового насипу. Той звук і ясність сонця, відбита тисячу разів у хвилях моря, зливали ся гармонійно в безнастанний рух, повний живої радости. Сонце було щасливе тим, що сьвітило, море тим, що відбивало його тріюмфуюче сьвітло.

Вітер пестливо гладив могучу, атласову грудь моря, сонце гріло її своїм горячим проміном, а море, зітхаючи сонливо під ніжною силою тих пестощів, насичувало горяче повітре солоним ароматом своїх випарів. Зеленкуваті хвилї, вибігаючи на жовтий пісок, скидали на нього білу піну своїх пишних грив, а вона

з тихим звуком таяла на горячім піску, роблячи його вохким...

Вузкий і довгий насип був похожий на величезну башту, що впала з берега в море. Врізуючи ся острим шпилем у безграничну пустиню води, що грала сонцем, вона тратила свою основу в далечині, де тужна і сумна мряка закривала собою землю. Відти прилїтав з вітром тяжкий запах, незрозумілий і обидний тут, серед пустинного, чистого моря, під синьою, ясною покрівлею неба.

В пісок насипу, засїяний рибячою лускою, були забиті деревляні палї, а на них висїли сїти, кидаючи від себе павутину тонких тїний. Кілька більших човнів і один маленький стояли рядом на піску, а хвилї, вибігаючи на беріг, неначе манили їх до себе. Гаки, весла, великі клубки шнурів, кошики і бочки валяли ся безладно на насипі, а серед них стояла буда, зложена з ивового прутя, лубу і рогож. Перед входом до неї на суковатім колї стреміли підошвами до неба суконні чоботи. Над усім тим хаосом стирчала довга жердка з червоною шматою на кінцї, що маяла на вітрі.

В тїни одного з човнів лежав Василь Леґостєв, сторож на насипі, що був передовою позицією рибного підприємства купця Гребенщикова. Лежав він на грудях і піддержуючи голову долонями рук, дивив ся уважно в далечінь моря, на ледви видний шматок берега. Там на воді мелькала маленька чорна точка і Василеви було любо бачити, як вона все більшає, наближаючись до нього.

Прижмуривши очи перед яркою грою сонячного проміня на хвилях, він усьміхав ся з задоволенєм. Се їде Мальва. Вона приїде,

зарегочеть ся, аж груди в неї почнуть принадливо хвилювати, обійме його сильними, але мягкими руками, розцілує і голосно, полохаючи чайки, заговорить про новини там, на березї. Вони з нею зварять добру рибячу юшку, випють горівки, полежать на піску, розмовляючи і пестячись любовно, а потім, коли стемнів, вони заварять чайник чаю, напють ся його зі смачними обарінками і ляжуть спати... Так буває кождої неділї, кождого сьвята на тижни. Завтра рано він повезе її на беріг по соннім іще мори, в досьвітнім сьвіжім сумерці. Вона сидїти-ме дрімаючи, а він веслувати-ме і дивити ся на неї. Сьмішна вона буває в той час, сьмішна і мила, як сита кіточка. Може вона зсунеть ся з лавочки і засне там, звивши ся в клубок. Вона часто так робить...

В такий день навіть чайки втомлені морем. Вони сидять рядами на піску, розкривши дзюби і поопускавши крила, або лїниво колишуть ся на хвилях без криків, без звичайного у них дикого оживленя.

Під горячими пестощами сонця грудь моря піднїмаєть ся з такою солодкою пристрастю, а в повітрі розлита опяняюча втома...

Василеви видало ся, що в човнї не сама Мальва. Невжеж Серьожка знов причепив ся до неї? Василь важко повернув ся на піску, і прикривши очи долонею, з незадоволенем у серци почав роздивляти ся, хто ще там їде. Мальва сидить і кермує. Веслує — не Серьожка, веслує сильно, але невміло, і з Серьожкою Мальва не потребувала би кермувати.

— Гей! — нетерпливо крикнув Василь.

Чайки на піску здрігнулись і нащурились.

— Гей-гей... — доніс ся з човна дзвінкий голос Мальви.

— З ким ти?

У відповідь доніс ся сьміх.

— Чортиця! — неголосно вилаяв ся Василь і плюнув з досади.

Йому дуже хотїло ся знати, хто там їде, і скручуючи папіроску він уперто дивив ся на потилицю і плечі того, що веслував. Вони швидко наближали ся до нього. Голосний плюск води під сильними ударами весел розносить ся в повітрі; скрипить пісок під ногами сторожа, що борееть ся з нетерплячою цїкавістю.

— Се хто з тобою? — крикнув він, коли пізнав знайому собі усьмішку на гарнім, повнім обличю Мальви.

— Стрівай... пізнаєш! — відізвала ся вона зі сьміхом.

Мущина обернув ся лицем до берега і також сьміючи ся поглянув на Василя.

Сторож зморщив брови, пригадуючи, хто сей неначе знайомий йому парубок.

— Удар сильнїйше! — закомендувала Мальва.

Човен з розмаху майже до половини виліз на пісок разом з хвилею і повернувши ся на бік станув, а хвиля сьміючись назад скотила ся в море. Мущина вискочив на беріг і йдучи до Василя сказав:

— Як ся маєш, тату!

— Яков! — придушеним голосом скрикнув Василь, більше здивований, як утїшений.

Вони обнялись і поцїлувались по три рази в губи і в лице, після чого на лицї Василя здивоване змішало ся з радістю і зі збентеженем.

— То-то я дивлюсь... і щось воно теє.. серце говорить... Ах ти, як же се ти? Ну! А я дивлюсь — Серьожка? Ні, бачу, не Серьожка! А се ти!

Василь одною рукою гладив бороду, а другою махав у повітрі. Йому хотіло ся поглянути на Мальву, але в його лице впялили ся очи сина, що сьміяли ся до нього, і йому було ніяково від їх блиску. Почуванє задоволеня задля того, що в нього такий здоровий і гарний син, бороло ся в нім з почуванєм збентеженя задля присутности коханки. Він переступав з ноги на ногу, стоячи перед Яковом, і кидав йому одно за другим питаня, не дожидаючи відповіди на них.

В голові в нього все якось перемішало ся, а особливо неприємно зробилось йому, коли почув насьмішливі слова Мальви:

— Та ти не приставай уже так... з радости, чи що?! Веди його до буди та угощуй!..

Він обернув ся до неї. На її губах грала усьмішка, знов таки незнайома йому, і вся вона, кругла, мягка і сьвіжа, як усе, рівночасно була якась нова, неначе чужа. Вона переводила свої зеленковаті очи з батька на сина і гризла гарбузові зерната білими, дрібними зубами. Яков також дивив ся на їх обоїх і кілька неприємних для Василя хвиль вони всї троє мовчали.

— Я зараз! — нараз заметушив ся Василь ідучи до буди. — Ви єхороніть ся від сонця, а я наберу води, піду... будемо варити юшку! Я тебе, Якове, та-акою юшкою нагодую! Ви тут теє, розташовуйте ся, а я зараз...

Він ухопив із землї перед будою котел, швидко пішов кудись до сїтий і сховав ся в сїрій масї їх звоїв.

Мальва і його син підійшли також до буди.

— І так, гарний хлопче, я доставила тебе до батька, — говорила Мальва, роздивляючи з боку коренасту постать Якова.

Він повернув до неї своє лице з кучерявою темно-русою борідкою і засьвітивши очима, сказав:

— Так, приїхали... А гарно тут, яке море!

— Широке море... Ну, щож... дуже постарів ся батько?

— Нї, нїчого. Я думав — він сивійший, а в нього ще мало сивого волося... І так цїлий... крепкий...

— Кілько, говориш, ви не бачились?

— Років пять, мабуть... як відходив він із села, менї тодї йшов вісїмнацятий.

Вони ввійшли в буду, де було душно і від рогож пахло соленою рибою, і сїли там: Яков на грубій колодї дерева, Мальва на купі соломи. Межи ними стояла перерізана на поперек бочка, якої дно служило Василеви за стіл. Сївши вони мовчки і пильно поглянули на себе.

— Значить, хочеш тут робити? — запитала Мальва.

— Та... не знаю... Коли знайдеть ся що, буду.

— У нас знайдеть ся! — запевнила Мальва, все оглядаючи його своїми зеленими, загадочно прижмуреними очима.

А він не дивив ся на неї, витираючи рукавом сорочки своє спітніле лице.

Нараз вона засьміяла ся.

— Мати певне переслала тобою батькови прикази та поклони?

Яков поглянув на неї, захмурив ся і коротко відповів:

— Певне... Або що?

— Нічого! — сьміяла ся вона.

Її сьміх не подобав ся Якову, він неначе дразнив його. Яков відвернув ся від тої женщини і почав згадувати слова матери. Підвівши його за село, вона сперла ся на пліт і швидко говорила, моргаючи часто сухими очима:

— Скажи ти йому, Яцю... Христа ради, скажи ти йому... Тату!.. Мати сама, там... пять років минуло, а вона все сама! Старієть ся... скажи ти йому, Якове, ради Господа. Швидко буде мати бабою, сама, все сама, все за роботою, Христа ради, скажи йому...

І потім вона мовчки заплакала, сховавши своє лице в запаску.

Тоді Якову не було її жаль, а тепер жаль стало... І поглянувши на Мальву він суворо рушив бровами, готовий здорово її вилаяти.

— Ну, от і я! — закликав Василь являючи ся в буді з рибою, що тріпотала ся, в одній, і з ножем у другій руці.

Він уже впорав ся зі своїм збентеженем, заховавши його глубоко в собі, і тепер дивив ся на них із задоволенем і супокійно, лише в його рухах проявляла ся незвичайна для нього рухливість.

— От я зараз розкладу огонь... і прийду до вас і... поговоримо! Так! Ах, Якове, га? Який ти став козарлюга!

І знов вийшов з буди.

Мальва не переставала гризти зернят, безцеремонно оглядаючи Якова, а він старав ся не дивити ся на неї, хоч йому сего дуже хотїлось, і думав собі:

— А тут, видно, добре, ситно живуть... От яка вона гладка, а батько також.

Мовчанка стїсняла його і він заговорив:

— А я лишив торбу в човнї, піду принести.

Не кваплячи ся встав з місця і вийшов, а замісь нього прийшов до буди Василь і нахиливши ся до Мальви заговорив швидко і сердито:

— Ну, пощо ти з ним приїхала сюди? Що я йому скажу про тебе? Хто ти менї?

— Приїхала, от і все! — коротко сказала Мальва.

— Ей, ти, недогадлива баба! Все робиш дурницї... на що? Як я тепер буду? Так просто йому в очи... теє... відразу... а в мене дома жінка, його мати!... Треба було догадати ся!

— Страх, як менї треба догадувати ся! Боюсь я його, чи що? Або тебе? — запитала Мальва, жмурячи недбало свої зелені очи. — А як ти там скрутив ся перед ним! То-то сьмішно менї було!

— Сьмішно тобі! А я як буду?

— А ти думав би про се давнїйше!

— Або я знав, чи що, що його так нї з сього нї з того викине сюди з моря?

Заскрипів пісок під ногами Якова і вони перервали свою розмову. Яков приніс легеньку

торбину, кинув її в кут і косо, недобрими очима поглянув на женщину.

Вона завзято лущила свої зернята, а Василь присів на колоду, потер руками коліна і зі збентеженою усьмішкою заговорив:

— І так ти, значить, з'явив ся... Як ти се придумав?

— Та так... Писали ми тобі...

— Коли? Я ніякого письма не дістав!...

— Ну? А ми писали...

— Пропало, видно, письмо, — огірчив ся Василь.

— От як, чорт його візьми... га? Коли треба, то воно й пропало...

— Значить, ти не знаєш наших справ? — запитав Яков, поглянувши недовірливо на батька.

— Та відки? Не дістав-же я письма!

Тоді Яков розповів йому, що кінь у них здох, увесь хліб вони з'їли ще в початках лютого, зарібків не було. Сіна також не стало і корова мало з голоду не здохла. Дотягнули якось до цьвітня, а опісля врадили, аби Яков їхав після весняних робіт до батька на зарібки, з на три місяці. Про те вони йому написали, а потім продали троє овець, купили хліба та сіна, ну, і Яков приїхав.

— Так ось воно як! — закликав Василь. — Та-ак... А... якжеж ви... я-ж вам посилав гроші...

— Великі гроші? Хату направляли... Марію віддали замуж... Я плуг купив... Адже пять років... часу немало!...

— Та-ак! Отже не стало? Таке діло... А мені юшка збіжить! — він устав і вийшов.

Присївши перед огнищем, над котрим висїв закипаючий котел, викидаючи піну на огонь, Василь задумав ся. Все, що розповів йому син, не дуже-то сильно зворушило його, але зродило в нїм неприємне почуванє до жінки й Якова. Кілько він їм за пять лїт гроший наслав ся, а вони все таки не дали собі ради з господарством. Коли-б не Мальва, він вичитав би дещо Якову. Самовільно, без батькового дозволу піти з села, — на се стало розуму, а з господарством не міг собі дати ради. І те господарство, що про нього Василь, живучи доси приємним і легким житєм, згадував дуже рідко, тепер нараз нагадало йому про себе, як про бездонну яму, куди він пять лїт кидав свої гроші, як про щось зайве в його житю, непотрібне для нього. Він зітхнув, мішаючи ложкою юшку в кітлї.

В блиску сонця маленький жовтавий огонь ватри був такий нужденний, блїдий. Синї і прозористі пасма диму тягнули ся від огнища до моря, назустріч хвилям. Василь слїдив за ними і думав про сина, про Мальву і про те, що з появою Якова йому стане гірше жити, не так свобідно, як тепер... Яков певне вже догадав ся, що таке Мальва...

А вона сидїла в будї, збентежуючи хлопця своїми кокетливими і визиваючими очима, в яких безнастанно грала усьмішка.

— Певне лишив дївчину в селї? — сказала вона нараз, заглядаючи в лице Якова.

— Може й лишив, — відповів він з нехітю.

— Гарна бодай? — запитала вона недбало.

Яков мовчав.

— Чого мовчиш?.. Адже красшої мене чейже нема?

Він поглянув їй у лице, не хотячи сього. Лице в неї було смагляве, повне, губи сочисті, а тепер, напів відкриті кокетливою усьмішкою, вони здрігались. Рожева перкалева блюзка якось особливо гарно лежала на ній, увидатнюючи круглі плечі і високі, пухкі груди. Але не подобались йому її лукаво прижмурені, зелені, усьміхнені очи.

— Ио що ти так говориш? — зітхнувши чогось сказав він їй благальним голосом, хоч бажав говорити з нею строго і поважно.

— А якже треба говорити? — засьміялась вона.

— Ог, сьмієш ся також... чого?

— Сьмію ся з тебе...

— Ну, що я тобі? — збентежений і обиджений запитав він і знов спустив очи під її поглядом.

Вона не відповіла йому.

Яков догадував ся, що вона таке для батька, і се не давало йому говорити з нею свобідно. Такий догад не поражав його. Він чув, що на зарібках люди позволяють собі всячину, і розумів, що такому здоровому чоловікови, як його батько, трудно було би пережити стілько часу без женщини. Але все таки йому було ніяково і перед нею і перед батьком. Крім того він згадував свою матір, женщину змучену, воркітливу, що працювала там, у селї, не згортаючи рук...

— Готова юшка! — заявив Василь, з'являючи ся в буді. — Подай там ложки, Мальво!

Яков поглянув на батька і подумав:

— Видно, часто вона в нього буває, коли знає, де ложки.

Знайшовши ложки вона сказала, що треба піти до моря помити їх і що в неї в човні єсть горівка.

Батько і син поглянули в слід за нею, а лишивши ся на самоті мовчали зразу.

— Ти як з нею стрітив ся? — запитав Василь.

— А я питав за тобою в канцелярії, тай вона була там... І говорить: Замісь, говорить, іти пішки по піску, поїдемо човном, я також до нього. Ну, і приїхали.

— Та-ак... А я, бувало, думаю: Який то в мене тепер Яков?

Син добродушно усьміхнув ся батькови в очи, і та усьмішка додала Василеви відваги.

— А... баба як тобі подобала ся?

— Нічого... — неозначено сказав Яков кліпнувши очима.

— Нічого не порадиш, небоже! — промовив Василь розмахуючи руками. — Терпів я зразу... не можу! Привичка... Я чоловік жонатий. А тут і одїж треба направити і так далї... Тай загалом... ет! Від баби, як від смерти, нікуди не втечеш! — закінчив він щиро своє пояснене.

— Менї що до того? — сказав Яков. — Се твоя річ, я тобі не суддя.

А в дусї думав:

— Буде тобі така... штани латати...

— При тім менї всього сорок пять років. Видатків на неї не богато, вона ж менї не жінка... — говорив Василь.

— Певне... — потакував йому Яков і думав: — А все таки десь скубе тебе!

Прийшла Мальва з фляшкою горівки і рогальками в руках і вони сіли їсти юшку. Їли мовчки, обсисали голосно кости і випльовували їх із рота на пісок коло дверий. Яков їв богато і лакомо. Се мабуть подобало ся Мальві, — вона ласкаво усьміхала ся, дивлячись, як віддувають ся його обгорілі щоки і швидко рушають ся вохкі, великі губи. Василь їв зле, але старав ся удавати, що дуже занятий стравою, — сього було йому треба на те, аби незамітно, не звертаючи на себе уваги Мальви і сина, обдумувати свої відносини до них.

Веселу і пестотливу музику хвиль перебивав дикий, тріюмфальний крик чайок. Духота ставала меньша, а часами прилїтала вже в буду охолоджена струя повітря, що пересякло бадьорим запахом моря.

Після смачної юшки і кількох порцій горівки очи Якова посоловіли. Він почав дурнувато всьміхати ся, позївати і так дивити ся на Мальву, що Василь уважав за потрібне сказати йому:

— Ти приляж тут, Якове, заки буде чай, а там ми тебе збудимо.

— Добре-е... — згодив ся Яков, звалюючи ся на солому. — А.. а ви куди? Ха-ха!

Василь збентежений його сьміхом швидко вийшов, а Мальва закусила губи, зморщила брови і відповіла Якову:

— А куди ми підемо, — се не твоя річ. Ти що? Тобі ще до нас — зась! От що, хлопче!... і вийшла.

— Я? Добре! — крикнув Яков за нею. — По-острівай... ха, ха, ха! Я тобі покажу! Добре! Диви, яка... мамзель!

Він поворкотїв іще трохи і заснув з пяною і ситою усьмішкою на почервонїлім лицї.

Василь заткнув у пісок три жердки, зібрав їх верхнї кінцї до купи, накинув на них рогожу і зробивши таким чином тїнь, ляг у нїй, закинувши руки за голову і дивлячись до неба. Коли Мальва підійшла до нього і сїла поруч нього на піску, він звернув до неї своє лице, а на нїм побачила вона обиду і невдоволенє.

— Що, старенький? — запитала вона засьміявшись. — Що, не дуже то радий синови?

— От він... сьміє ть ся з мене... А через що? Через тебе... — сказав понуро Василь.

— Ну, через мене? — здивувалась вона лукаво.

— А якже? Певне...

— Ах ти бідненький... Щож тепер? Не ходити до тебе, чи що? Ну... не буду...

— От яка ти відьма! — попрікнув її Василь. — Ей ви, люди! Він сьміє ть ся, ти також... а прецїнь ви мої найблизші! І за що сьмієте ся? Чорти! — Він відвернув ся від неї на бік і замовк.

А вона, обнявши руками свої колїна, тихенько колисала ся, розглядаючи пильно зеленими очима яснїюче, веселе море, і усьміхалась одною з тих тріюмфальних усьмішок, яких так богато у кождої женщини, що розуміє свою красу.

Човен з вітрилами сунув ся по водї, як велика, неповоротна птиця з сїрими крилами. Він був далеко від берега і йшов іще дальше, туди, де море і небо зливали ся в одну

цілість, у синю безконечність, що манила до себе сьвяточною тишиною.

— Чого мовчиш? — запитав Василь.

— Думаю... — сказала Мальва.

— А то про що?

— Так... — моргнула вона бровами, а помовчавши, додала:

— Син у тебе — козак парубок...

— А тобі що? — заздрісно закликав Василь.

— Мало чого...

— Ти... уважай! — обкинув він її суворим поглядом, повним підозріня. — Не жартуй! Я хоч і смирний, але ти мене не дразни... так!

Він закусив зуби і стиснув кулаки, говорячи далї:

— Ти нинї зразу, як лиш приїхала, зачала в щось грати ся... Я ще не розумію того, але уважай, як розберу, зле буде з тобою! І усьмішки в тебе такі... і так далї... Я також з вашою сестрою вмію обходити ся... коли треба..

— А ти мене, Василю, не лякай... — байдужно і не дивлячись на нього попросила вона.

— То не жартуй!

— А ти не лякай..

— Я й витріпаю, як зачнеш вередувати... — грозив Василь озлоблюючись.

— Бити меш? — обернула ся вона до нього, дивлячи ся з цікавістю на його зворушене обличе.

— А що ти за ґрафиня? І витріпаю...

— Та я тобі що — жінка чи що? — переконуючо і спокійно запитала Мальва і не ждучи

відповіди говорила далї: — Привикши бити жінку за дурнісїнько, ти й зі мною думаєш так само? Нї, пострівай. Я свобідна. Я сама собі панї і нїкого не бою ся. А ти сина боїш ся; перше як скрутив ся перед ним — сором! А ще грозиш менї!

Вона з погордою махнула головою і замовкла. Її холодні, згірдні слова прибили злість Василя. Він іще нїколи не бачив її такою гарною і здивував ся дивлячись на неї.

— Розходила ся, розкудкудакала ся... — говорив він сердячись на неї і любуючись нею.

— І ще отсе тобі скажу. Ти хвалив ся перед Серьожкою, що я без тебе, як без хлїба, прямо не можу жити! То пусте... Може я й не тебе люблю і не до тебе ходжу, а люблю я лиш се місце... — вона широко повела рукою довкола себе. — Може менї подобаєть ся, що тут пусто — море і небо тай нїяких поганих людий тут нема. А що ти тут, — се менї все одно... Се щось як заплата за місце... Був би Серьожка, — до нього ходила-б, буде твій син, — до нього піду. А ще лучше, як би вас зовсїм нїкого не було... остогидли ви менї!... Але коли я з своєю красою захочу, то все собі знайду хлопа, якого менї треба... І не рівня я тобі...

— От я-а-к?! — дико зашепотїв Василь і нараз ухопив її за горло. — Так от що?

Він тряс нею, але вона не боронилась, хоч її лице червонїло, а очи наливали ся кровю. Вона прямо положила свої руки на його руку, яка давила її за горло, і уперто дивилась йому в очи.

— Так у тобі от що сидить? — хрипів Василь, зьвіріючи щораз більше. — А мовчала погань... а обнїмала... а пестила... я тобі покажу!

Він пригнув її до землї і любуючи ся вдарив у карк раз... два.., тяжкими ударами міцно затисненого мускулистого кулака. Йому було приємно, коли його рука з розмахом падала на її повну, пухку шию.

— На... Що, гадюко? — запитав він її з тріюмфом і відкинув від себе.

Вона не йойкнувши, мовчазна і спокійна, впала горілиць, розпатлана, червона, але все таки гарна. Її зелені очи дивили ся на нього з під вій і горіли холодною, грізною ненавистю. Але він, віддихаючи від подразненя і задоволений тим, що вилляв свою злість, не бачив її погляду, а коли з тріюмфом і погордою поглянув на неї, вона тихенько всьміхала ся.

Зразу ледви замітно дріжали її губи, потім загорілись очи, на її щоках з'явили ся ямки і вона засьміяла ся. Василь здивований дивив ся на неї, як вона сьміяла ся так голосно і задоволено, немов він зовсїм не бив її.

— Що ти... чортице! — грубо сїпнувши її за руку крикнув він з трівогою.

— Василю!... Се ти бив мене? — шепотом запитала вона.

— Ну, я... а хтож? — Нїчого не розуміючи він дивив ся на неї і не знав, що йому тепер робити. Чи не вдарити її ще раз? Але в нїм уже не було злости і його рука не піднїмала ся на неї.

— Значить, ти мене любиш? — знов запитала вона, а від її шепоту стало йому горячо.

— Добре... чортице! — сказав він понуро. — Так тобі треба!

— Василю! А я думала, що ти вже мене не любиш... Думаю: от тепер син до нього приїхав, прожене він мене для сина...

І вона все сьміяла ся дивним, занадто голосним сьміхом.

— Дурна! — сказав Василь усьміхаючи ся по неволї. — Син... що він менї має до розказу?

Йому стало совісно перед нею і жаль її, але згадавши її слова, він знов заговорив строго:

— Син тут нї при чім... А що я вдарив тебе, сама винна, на що дразнила?

— Адже я се навмисно... пробувала тебе... — і успокоюючи всьміхнувши ся, пригорнула ся плечем до нього.

А він подивив ся в напрямі буди і обняв її.

— Ей ти... пробувала! Чого пробувати? От і допробувалась.

— Нїчого! — успокоюючи сказала Мальва жмурячи очи, — я не серджу ся.. адже набив з любови? А я тобі за се заплачу́!...

Вона пильно поглянула на нього, здрігнулась і знизивши голос, повторила: — Ох! як заплачу́!

Василь почув у тих словах обіцянку приємну для себе; вона солодко зворушила його, і він задоволено всьміхаючи ся запитав:

— А як? Ану?!

— Побачиш, — спокійно сказала Мальва, дуже спокійно сказала, але губи в неї задрожали.

— Ей ти, любко моя! — кликнув Василь стиснувши її міцно руками закоханого. — А знаєш, як набив я тебе, дорожшою стала! На правду!Ріднійшою, чи що...

Чайки літали над ними. Пестотливий вітер з моря приносив воду хвиль майже до їх ніг, а невтихаючий сьміх моря все гомонів...

— Гей, діла наші! — свобідно зітхнув Василь, пестячи задумливо женщину, що пригорнула ся до нього. — І як усе устроєно на сьвіті: Що грішне, те й солодке. От ти нічого не розумієш... а я иноді задумаю ся про житє, — аж страшно стане. Особливо нічю... Коли не спить ся... Дивиш ся, перед тобою — море, над тобою — небо, а кругом так темно, страшно, а ти сам. І станеш тоді сам для себе таким ма-аленьким, маленьким, і здаєть ся, що земля під тобою рушаєть ся і нікого на ній крім тебе нема. Хоч би ти була в такий час... усе таки двоє...

Мальва зажмуривши очи лежала в нього на колїнах і мовчала. Грубовате, брунатне від сонця і вітру Василеве обличє похилило ся над нею, а його велика, сивава борода скоботала їй шию. Женщина не рушала ся, лиш її груди піднїмали ся високо і рівно. Очи Василя то блукали по мори, то задержували ся на тих грудях, так близьких до нього. І він говорив їй про те, як нудно жити самому і як мучать безсонні ночи, повні чорних дум про житє. Потім він почав цілувати її в губи, не квaплячись і цмокаючи своїми губами так голосно, неначе-б їв горячу, добре помащену кашу.

Три години перебули вони тут, а коли вже сонце почало спускати ся в море, Василь сказав нудним голосом:

— Ну, піду чай варити... швидко пробудить ся гість.

Мальва лінивим рухом розніженої кітки відсунула ся на бік, а він неохітно встав і пішов до буди. Женщина ледви розкинувши віï подивила ся в слїд за ним і зітхнула так, як зітхають люди від тягару, що втомив ïх.

Минула ще з година, і вони вже всі троє сиділи кругом огнища і розмовляючи пили чай.

Сонце вже прикрашувало море живими барвами заходу, а зеленковаті хвилї під чарівною силою його проміня яснїли пурпуром і нїжним цьвітом рожі.

Василь пючи чай із білого глиняного горнятка розпитував сина про село і сам згадував про нього. Мальва, не мішаючи ся, слухала ïх розмови, яка розвивала ся поволи.

— Отже живуть хлопи?

— Якось живуть... — відповідав Яков.

— Нашому братови богато треба? Хати тай хлїба досить... тай на сьвято чарка горівки... Т-так. Але й того нам нема. Чи я був би пішов сюди, коли-б було дома як бути? В селї я сам собі пан, усїм рівний чоловік... а тут от — слуга...

— За те тут ситше і робота лекша...

— Ну, сего ти також не говори! Буває так, що всї кости болять, як поломані.. а крім того тут робиш на чужого, а там на себе самого.

— А заробиш більше, — спокійно відповідав Яков.

В дусі Василь згоджував ся з доказами сина: в селї і житє і робота тяжші, нїж тут, — так; але йому чогось не хотїлос, аби Яков се знав. І він суворо сказав:

— А ти рахував тутешнїй заробок? У селї, небоже...

— Як у ямі, і темно і тїсно... — всьміхнула ся Мальва. — А особливо бабське житє — одні сльози.

— Бабське житє всюди однакове... і сьвіт усюди однаковий, одно сонце... — нахмурив ся Василь глянувши на неї.

— Ну, се ти брешеш! — крикнула вона оживляючись. — Я в селї хочу, чи не хочу, а мушу йти замуж. А замужна баба — вічна наймичка: жни та пряди, доглядай худоби та роди дїти... Що-ж лишаєть ся для неї самої? Одні побої мужа тай лайка.

— Не все побої... — перебив їй Василь.

— А тут я... — не слухаючи його говорила вона, — я тут нїчия. Свобідна... як чайка! Куди захочу, туди й полечу! Нїхто менї не загородить дороги... Нїхто мене не рушить!

— А як рушить? — усьміхаючись і пригадуючим тоном запитав Василь.

— Ну... я вже заплачу́! — тихо сказала вона, а її очи, що були розгоріли ся, погасли.

Василь поблажливо усьміхнув ся.

— Ей, ти... язиката ти та слаба! Бабські слова говориш. У селї баба потрібна для житя людина... а тут так вона... для пестощів лише живе... — А помовчавши, додав: — Для гріха.

Коли їх розмова урвала ся, Яков задумливо зітхнувши сказав:

— І кінця, здаєть ся, нема тому морю...

Всї троє мовчки поглянули на пустелю перед собою.

— А коли би все те земля була! — крикнув Яков широко розвівши рукою. — А до того чорнозем! А виорати би!

— От що! — добродушно засьміяв ся Василь, поглянувши одобрюючо в лице сина, що аж почервоніло від сили висловленого бажаня. Йому було приємно чути в словах сина любов до землї, і він подумав, що може ся любов швидко і рішучо покличе Якова від покус свобідного бурлацького житя назад до села. А він лишить ся тут з Мальвою і все буде по старому.

— Се, Якове, ти добре сказав! Селянинови так і випадає. Селянин тим і сильний, що землею: доки він на нїй, — живе, а попустив ся її — пропав! Селянин без землї, як дерево без коріня: до роботи годить ся, а прожити довго не може, — гниє! І його лїсової краси нема на нїм, — таке обгризене, обстругане, невидне!... Се ти, Якове, дуже гарні слова сказав...

А море приймаючи сонце до свого лона, стрічало його привітливою музикою плюскоту хвиль, розмальованих його прощальним промінєм у дивні цьвіти, нескінчено богаті своїми відтїнками. Божеське жерело сьвітла, що творить житє, прощало ся тут з морем чудовою гармонією своїх барв, аби десь далеко від тих троїх людий, що слїдили за ним, розбудити сонну землю радісним блиском сходового проміня.

— У мене душа аж тає, коли дивлю ся, як сонечко заходить.. на правду, їй Богу! — сказав Василь обертаючись до Мальви.

Вона мовчала. Синї очи Якова сьміяли ся, блукаючи по далечинї моря. Довго всї троє глядїли задумливо туди, де гасли послїднї хвилї того дня. Перед ними тлїло вугле під чайником з чаєм. За ними вже ніч розстилала свої тїни. Жовтий пісок темнїв, чайки десь позникали, все довкола ставало таким тихим, пестотливим, як у мрії. А навіть невтихаючі хвилї, вибігаючи на пісок насипу, гомонїли вже не так весело й шумно, як за дня.

— Чого я сиджу? — сказала Мальва. — Треба йти.

Василь скривив ся і поглянув на сина.

— Чого квапити ся? — пробуркотїв незадоволений. — Зажди... от зійде місяць...

— Що там місяць? Я й так не боюсь... не першина менї нїчю відходити відси!

Яков поглянув на батька і прижмурив очи, скриваючи усьмішку, яка блищала в них; потім поглянув на Мальву, — вона також дивила ся на нього — і йому стало нїяково.

— Ну, щож? Іди... — згодив ся Василь, незадоволений і нудний.

Вона встала, попрощала ся і пішла поволи здовж берега насипу, а хвилї, підбігаючи під її ноги, неначе зачіпали її. В небі запалювали ся зорі — його золоті цьвіти. Ярка блюзка Мальви, віддаляючи ся від Василя і його сина, що проводили її очима, линяла в сумерцї.

Милий мій... сюди спішись!
До грудий моїх горнись! —

заспівала Мальва високим і різким голосом.

Василеви видало ся, що вона стала і жде. Він з огірченєм плюнув, думаючи:

— Се вона навмисно... дразнить мене... чортиця!

— А диви! Сьпіває... — усьміхнув ся Василь.

Вона була для їх очий лише сїрою плямою в сумерцї.

— Не жалїй грудий моїх,
двоє лебедів снїжних! —

лунав над морем її голос.

— А диви! — закликав Яков і всїм тїлом подав ся туди, відки доходили спокусливі слова.

— Отже ти не міг там дати собі ради з господарством? — залунав суворий і густий голос Василя.

Яков здивований поглянув на нього і приняв давню позу.

Тонучи в шумі хвиль доходили до них поодинокі, відірвані слова кокетливої пісні:

— Ах... спати сама...
в таку ніч... не годна я!...

— Душно! — сказав тужливо Василь, перевертаючись на піску. — Адже вже ніч... а душно! Така проклята сторона...

— Се... пісок... нагрів ся за день... — відвертаючись на бік і неначе заикуючись відповів Яков.

— Ти чого? Сьмієш ся, чи що? — запитав його батько.

— Я? — запитав невинно Яков. — А то чого?

— То-то й є, що нема чого...

І вони замовкли.

А крізь шум хвиль долітали до них не то зітханя, не то тихі, пестотливо-закликаючі звуки.

* * *

Минули два тижні і знов настала неділя. І знов Василь Леґостєв, лежачи на піску коло своєї буди, дивив ся на море і дожидав Мальви. І пустинне море сьміяло ся, граючись відбитим сонцем, і родились леґіони хвиль, аби вилетїти на пісок, скинути на нього піну своїх грив, знов скотити ся в море і розплисти ся в нїм... Усе було таке саме, як і тому чотирнацять днїв назад. Лиш Василь, що давнїйше ждав на свою коханку зі спокійною певністю, нинї дожидав її з нетерпливістю. Тамтої недїлї її не було, — нинї повинна би вже бути. Він не сумнївав ся, що вона приїде, але йому хотїлось як найшвидше побачити її. Яков нинї не перешкаджати-ме: передучора він приїздив за сїтями з иньшими робітниками і казав, що в недїлю в ранцї вибереть ся до міста купити собі сорочок. Він найняв ся за пятнацять рублїв на місяць, їздив уже кілька разів ловити рибу і виглядав тепер відважно і весело. Від нього, як від усїх робітників, заносило солоною рибою, і як усї, був він брудний і обідраний. Василь зітхнув на думку про сина.

— Коли-б лиш він тут зберіг ся... розпустить ся... тодї й не захоче вже вертати до села... І прийдеть ся менї самому...

Крім чайок серед моря не було нїкого. Там, де воно було віддїлене від неба тонкою служкою піскового берега, з'являли ся иноді на

тій смужці маленькі, чорні точки, мчали ся по ній і зникали. А човна все не було, хоч проміне сонця падало вже на море майже прямовісно. В ту пору Мальва бувало вже давно тут.

Дві чайки сціпили ся в воздусї і бють ся так, що аж піре з них летить. Озлоблені крики рвуть веселу пісню хвиль, таку постійну, так гармонїйно злиту зі сьвяточною тишиною ясного неба, що вона здаєть ся голосом радісної гри соняшного проміня на рівнинї моря. Чайки падають у воду і там бють ся, викрикаючи роз'ярено від болю і злости, і знов піднїмають ся в воздусї, переслїдуючи одна другу... А їх подруги — цїле стадо — неначе й не видячи сеї завзятої бійки, ловлять рибу, талапаючи ся в зеленкуватій, прозористій, граючій водї.

А море — пусте. Там, далеко біля берега, не являла ся на нїм знайома темна пляма...

— Не їдеш? — сказав голосно Василь. — Ну... то й не треба! А ти думала, що як?!

І він згірдно плюнув у напрямі до берега.

Море сьміяло ся.

Василь устав і пішов до буди, хотячи варити собі обід, але почув, що їсти йому не хочеть ся, вернув ся на старе місце і знов там ляг.

— Хоч би Серьожка приїхав! — закликав у думцї і заставив себе думати про Серьожку. — То — отруя-хлопець. З усїх сьмієть ся, до всїх чїпляєть ся з кулаками. Здоровий, письменний, бувалий... але пяниця. З ним весело... Баби при нїм душі не чують, і хоч він недавно появив ся, всї за ним бігають. Лише

Мальва держить ся осторінь від нього... І не їде. Яка проклятуща баба! Може вона розсердилась на нього за те, що він її вдарив? Та чи се їй першина? Ще й як били... иньші. А він і тепер їй усуне...

Так думаючи то про сина то про Серьожку, а найбільше про Мальву, Василь перевертав ся на піску і ждав. Неспокійний настрій перемінював ся в нього незамітно на темну підозріваючу думку, але він не хотїв на нїй задержуватись. І ховаючи перед собою своє підозрінє, він перебув до вечера, то встаючи, то ходячи по піску, то знов лягаючи. Вже море потемнїло, а він усе ще дивив ся в його далечінь, дожидаючись човна.

Але Мальва і сегодня не приїхала.

Йдучи спати Василь нудно ганьбив в дусї свою службу, що не позволяє йому піти на беріг, а засипаючи, часто прокидував ся, — крізь дрімоту йому причувало ся, що десь далеко плюскотять весла. Тодї він прикладав руку до очий і глядів у темне каламутне море. На березї, в рибарнї горіли два огнища, а на мори не було нїкого.

— Добре-ж, відьмо! — грозив Василь. А опісля заснув важким сном.

А в рибарнї стало ся того дня отсе.

Яков устав рано, коли сонце ще не палило так горячо, а з моря віяло бадьорою сьвіжістю. Він вийшов із барака, на море вмивати ся і підійшовши до берега, побачив Мальву. Вона сидїла на краю великої барки, привязаної до берега, і спустивши голі ноги чесала мокре волосє.

Яков став і почав дивити ся на неї цікавими очима.

Її перкалева блюзка, не запнена на грудях, спустила ся з одного рамени, а рамя було таке біле, смачне.

О барку били ся хвилї, а Мальва то піднїмала ся над морем, то спускала ся так низько, що її голї ноги майже доторкались води.

— Купала ся, чи що? — крикнув до неї Яков.

Вона обернула до нього лице, мимолетно поглянула на свої ноги і розчісуючи далї волосе відповіла:

— Купала ся... Чого так рано встав?

— А ти ще раньше...

— А я тобі що за приклад?

Яков промовчав.

— На мій лад зачнеш жити, — трудно тобі буде голову носити... — сказала.

— О? А диви, яка страшна! — усьміхнув ся Яков і присївши зачав мити ся.

Черпаючи пригорщами воду він прискав собі її на лице і стогнав відчуваючи сьвіжість. Потім утираючи ся подолком сорочки запитав Мальву:

— Чого ти мене все лякаєш?

— А ти чого на мене витріщаєш очи?

Яков не памятав, аби дивив ся на неї більше, ніж на иньших тутешнїх женщин, але тепер нараз сказав їй:

— А коли ти... така прилїпка!

— От батько дізнаєть ся про твоє залицянє, то він тобі прилїпить!

Вона лукаво і кокетливо дивила ся йому в очи.

Яков засьміяв ся і полїз на барку. Він таки не розумів, про яке його залицянє сама

вона говорить, але коли говорить, то значить, він таки кидав на неї оком. І йому чогось стало приємно і весело.

— А що батько? — говорив він підходячи до неї. — Чи ти куплена, чи що?

Сївши поруч неї він вдивив ся на її голе рамя, напів відкриті груди, на всю її стать, що пахла морем.

— От ти... яка біла! — крикнув він з одушевленем, оглянувши її докладно.

— Не для тебе... — відрізала вона коротко, не дивлячись на нього і не поправляючи свого свобідного костюма.

Яков зітхнув.

Перед ними стелило ся безмежне море в проміню раннього сонця. Маленькі розпещені хвилї, сплоджені пестотливим подувом вітру, тихо били ся о стїни барки. Далеко в морі, як шрам на його атласовій груди, виднїв насип. З нього тонкою лїнією вбивала ся в мягкий фон синього неба жердка, і було видно, як на її кінцї має на вітрі шмата.

— Так, хлопче... — заговорила Мальва не дивлячись на Якова, — смачна я, але не для тебе... Тай нїхто мене не купив... і не підвладна я твому батькови. Живу я сама для себе... Але ти до мене не лїзь, бо не хочу я стати між тобою і Василем... Не хочу сварки анї нїякої халепи... Зрозумів?

— Або я що? — здивував ся Яков. — Та-ж я тебе не рушаю... я лиш так!

— Рушити мене не сьмієш! — сказала Мальва.

Вона сказала се так, з такою погордою до Якова, що в нїм рівночасно ображено і му-

щину і чоловіка. Зачіпливе, майже лихе почуване обхопило його, а його очи засьвітились.

— О? Не сьмію? — крикнув він присуваючись до неї.

— Не сьмієш!

— Ну, а як рушу?

— Руш!

— А що буде?

— А я дам тобі в потилицю, аж перевернеш ся в воду.

— Ану дай!

— Лиш руш!

Він обкинув її палаючими очима і нараз сильно обхопив її з боку міцними руками, стиснувши їй груди і плечі. Від дотику її тіла, горячого і крепкого, він загорів ся весь і щось здавило йому горло.

— От! Ну... бий! Ну... що?

Пусти, Яцю! — сказала вона спокійно, стараючись визволити ся з його дрожачих рук.

— А в потилицю хотіла?

— Пусти! А то зле буде з тобою!

— Ну... не лякай мене! Ей ти... малина!

Він пригорнув ся до неї і впив ся грубими губами в її румяне лице.

Вона кокетливо зареготала ся, вхопила міцно Якова за руку і нараз сильним рухом усього свого тіла кинула ся наперед. В обопільних обіймах вони важкою масою звалили ся в воду і сховали ся серед піни. Потім на розхвильованій воді з'явила ся мокра голова Якова з наляканим обличем, а поруч неї виринула неначе чайка Мальва. Яков розпучливо махаючи руками розбивав довкола себе воду, вив і ревів, а Мальва з голосним реготом плавала довкола нього і приекаючи йому в лице пригорщами

солоної води нурялась, ухилюючи ся від широких замахів його рук.

— Чорт! — закричав Яков порскаючи. — Я втону! Буде!... Їй Богу... утону! Вода... гірка... Ах ти... тону-у!

Але вона вже лишила його і по мужеськи гребучи руками плила до берега. Дісташи ся зручно знов на барку вона стала і сьміючись дивила ся на Якова, що з поспіхом підпливав до неї. Мокра одїж, прилипши до її тїла, обрисовувала її повні форми від колїн до плечий, і Яков, підпливши до барки і вчепивши ся за неї рукою, впялив ся жадними очима в ту мокру, майже голу женщину, що весело сьміяла ся над ним.

— Ну, вилїзай... морський псе! — говорила вона крізь сьміх, і приклякнувши подала йому одну руку, а другою оперла ся о край барки.

Яков ухопив її за руку і крикнув з одушевленєм:

— Ну... тепер пильнуй ся! Я тебе викупаю!..

Він тягнув її до себе, стоячи по рамена в водї, а хвилї перебігали через його голову і розбивали ся о барку, прискаючи в лице Мальві. Вона жмурила ся, реготала і нараз з криком скочила в воду, збиваючи вагою свого тїла Якова з ніг.

І знов зачали грати ся, мов дві великі риби в зеленковатій водї, порскаючи на себе і кричучи, хлюпаючи, ревучи і нурячись.

Сонце сьміючись дивило ся на них, а скло в вікнах будинків підприємства також сьміяло ся, відбиваючи сонце. Шуміли хвилї розбивані їх сильними руками, а чайки налякані тою

метушнею двоїх людий, з прошибаючими криками літали над їх головами, що зникали під набігом хвиль з далечини моря...

Наконець утомившись і напивши ся води вони вилїзли на беріг і сїли на сонци віддихати.

— Тьфу! — кривлячи ся спльовував Яков. — Тай вода яка погана! Тому то її й так богато!

— Поганого на сьвітї всього богато... хлопцїв наприклад... батеньки, скілько! — сьміяла ся Мальва, витискаючи воду зі свого волося...

Волосе в неї було темне і хоч не довге, але густе і кучеряве.

— Тому ти й дїда полюбила, — усьміхнув ся лукаво Яков, штуркнувши її ліктем в бік.

— Часом дїд лучший від молодого.

— Вже коли батько гарний, то значить, син іще лучший...

— А диви! А ти де навчив ся хвалити ся?

— Менї дївки в селї часто говорили, що я хлопець зовсїм не поганий.

— Ніби дївки щось розуміють? А ти мене запитай...

— Або ти що, не дївка?

Вона пильно поглянула на нього, а він розпусно засьміяв ся. Тодї вона стала нараз поважною і з серцем відповіла йому:

— Була, але... раз родила!

— Складно та неладно, — сказав Яков і розреготав ся.

— Дурень! — відрубала йому остро Мальва і відвернула ся від нього.

Яков збентежив ся і замовк закотивши губи.

З пів години вони обоє мовчали, повертаючись до сонця, аби швидше просушити свою мокру одїж.

У бараках — довгих брудних шопах з дахами похилими лиш на один бік — прокидали ся робітники. Здалека — бараки були віддалені на півтораста сяжнів — усї вони були до себе подібні, — обідрані, нечесані, босі... До берега долїтали їх захриплі голоси, хтось стукав у дно порожної бочки, а від того летїли глухі удари, неначе-б гудів великий барабан. Дві женщини крикливо сварили ся і гавкав пес.

— Прокидають ся, — сказав Яків. — А я хотїв нинї раненько їхати до міста... і от забарив ся з тобою...

— Зі мною не буде тобі добра, — не то жартом, не то поважно сказала вона.

— Чого ти все лякаєш мене? — усьміхнув ся здивований Яков.

— А от побачиш, як батько тебе...

Згадка про батька розсердила його.

— Що батько? Ну? — крикнув він грубо. — Батько! Я вже сам не маленький... Великий страх... Тут не такі порядки... я не слїпий, бачу... Він сам не праведник, він тут себе не стїсняє... Ну, тай мене не руш.

Вона насьмішливо поглянула йому в очи і з цікавістю запитала:

— Не рушати тебе? А ти що збираєш ся робити?

— Я? — він надув ся і випнув наперед груди, немов піднїмав вагу. — Я? Я богато

можу! Мене вже досить обвіяло чистим воздухом, здуло з мене сільський порох.

— Скоренько! — сказала насьміщливо Мальва.

— Або що? От я візьму тай відібю тебе в батька.

— Ну, справді?

— А то злякаюсь?

— А ну-у?

— Ти от що, — заговорив палко зворушений Яков, — ти мене не дразни! Я... уважай!

— Що? — запитала вона спокійно.

— Нічого!

Тепер він відвернув ся від неї і замовк з видом хлопця удалого і певного себе.

— А ти зачіпливий! От у субєкта єсть чорний песик, бачив? Він такий самий, як і ти. Здалека гавкає, обіцює вкусити, а підійдеш близько, то підігне хвіст і втеки!

— Ну, добре! — крикнув Яков впадаючи в злість. — Пострівай! Побачиш, який я, побачиш!

А вона сьміяла ся йому в очи.

До них підходив повільними кроками і хитаючись високий, крепкий, бронзовий чоловік з густим, нечесаним, огнисто-рудим волосєм. Червона сорочка без пояса була роздерта в нього на плечах майже до обшивки, а щоби рукави не злітали з рук, то він закотив їх майже до рамен. Штани творили коллекцию ріжнородних дір, а ноги були босі. На його лиці, засіянім густо веснянками, сьвітили зухвало великі синї очи, а широкий і задертий у гору ніс додавав цїлій його постати недбало-зухвалого вигляду. Підійшовши до них він став і сьвітячи на сонци своїм тілом,

що виглядало із безчисленних дір його легкого костюма, потягнув голосно носом, допитливо впялив у них очи і скривив ся сьмішно.

— Вчора Серьожка випив трошки, а нині в кишени у Серьожки як у бездонній коробці... Позичте двогривенник*)! Я й так не віддам...

Яков добродушно зареготав ся над його словами, а Мальва також усьміхнула ся, оглядаючи його обідрану постать.

— Дайте, чорти! Я вас повінчаю за двогривенник, — хочете?

— Ах ти сьміхуне! Або ти піп? — сьміяв ся Яков.

— Дурню! Я в Угличи в попа сторожем був... Дай двогривенник!

— Я не хочу вінчати ся — відповів Яков.

— То таки так дай! А я твому батькови не скажу, що ти залицяєш ся до його кралї, — наставав Серьожка, облизуючи язиком сухі, потріскані губи.

— Бреши, або він тобі повірить...

— Вже коли я збрешу, то й повірить! — запевняв Серьожка, — і витріпає тебе... ще й як!

— Не боюсь! — усьміхнув ся Яков.

— То я сам витріпаю! — заявив спокійно Серьожка, прижмурюючи очи.

Якову жаль було двогривенника, але йому вже говорили, що з Серьожкою не треба задирати ся і все лучше заспокоїти його претенсиї. Богато він не захоче, а коли йому не дати, зробить підчас роботи які збитки або вибє нї за се нї за те. І Яков згадавши ті ради, зітхнув і сягнув до кишенї.

*) Двогривенник = 20 копійок.

— Оттак! — заохотив його Серьожка, опускаючи ся поруч нього на пісок. — Усе мене слухай, розумний будеш. А ти, — звернув ся до Мальви, — швидко вийдеш за мене за муж? Збирай ся швидше... не ждати-му довго.

— Обдертий ти... заший перше діри, опісля поговоримо, — відповіла Мальва.

Серьожка поглянув критично на свої діри і похитав головою.

— А ти лучше дай мені свою спідницю.

— Так! — сказала Мальва і засьміяла ся.

— На правду! Дай... може єсть яка стара?

— Та ти купив би собі штани, — порадила Мальва.

— Я вже лучше пропю гроші...

— Лучше! — сьміяв ся Яков, тримаючи в руці чотири пятаки.

— А якже? Менї піп говорив, що чоловік не про свою шкіру повинен дбати, а про душу. Душа-ж у мене потребує горівки, а не штанів. Давай гроші! От тепер я й випю... А батькови про тебе все таки скажу.

— Говори! — махнув рукою Яков і відважно моргнув до Мальви, тручаючи її в бік.

Серьожка замітив се, сплюнув і ще обіцяв:

— Тай витріпати тебе не забуду... Як лише вільний час буде, дам прочухана.

— Та за що? — запитав трівожно Яков.

— Вже я знаю... Ну, так за муж за мене швидко підеш? — обернув ся Серьожка до Мальви.

— А ти от розтолкуй мені, що ми робити-мем і як жити... тоді я подумаю... — відповіла вона поважно.

Серьожка поглянув на море, прижмурив очи і облизавши губи пояснив:

— Нічого не будемо робити... ходити-мемо по сьвіті.

— А їсти де візьмемо?

— Ну, — махнув Серьожка рукою — ти говориш зовсїм як моя мати. Що та як? Нудний ви народ, баби! Або я знаю, що і як? Піду випити...

Він устав і пішов геть від них, проводжений дивною усьмішкою Мальви і неприязним зором Якова.

— Диви, який комендант! — сказав Яков, коли Серьожка відійшов від них уже далеко. — У нас у селї швидко провчили би такого... Дали би йому здо-о-рового прочухана тай конець... А тут боять ся...

Мальва поглянула на нього і процїдила крізь зуби:

— Ах ти, порося! Розумієш ти йому цїну?!

— Що тут розуміти? Цїна таким пятачок за пучок, тай то коли їх у пучку зі сто.

— Також! — обізвала ся насьмішливо Мальва. — Се твоя цїна... А він... усюди бував, перейшов усю землю наскрізь і нїкого не боїть ся...

— А я кого боюсь? — запитав хоробро Яков.

Вона не відповіла йому, слїдячи за грою хвиль, що вибігали на беріг колишучи тяжку барку. Вона холїтала ся з боку на бік, а керма, піднїмаючи ся і падаючи в воду, билась

об неї. Звук був голосний і якийсь досадний, неначе барці хотїлось відірвати ся від берега і втекти на широке, свобідне море, і вона сердила ся, що була на припонї.

— Ну, чому-ж ти не йдеш? — запитала Мальва Якова.

— А куди менї? — відізвав ся Яков.

— До міста хотїв...

— Не піду!

— Ну, то їдь до батька.

— А ти?

— Що?

— Також поїдеш?

— Нї...

— Ну, то й я нї.

— Цїлий день будеш коло мене висїти? — запитала спокійно Мальва.

— Не дуже то ти менї потрібна... — відповів Яков, устав і пішов геть від неї.

Але він помилив ся говорячи, що вона не потрібна йому. Без неї стало йому нудно. Дивне почуванє будило ся в нїм після розмови з нею, — сумний протест против батька, глухе незадоволенє з нього. Вчора того не було, не було й нинї до стрічі з Мальвою... А тепер здавало ся, що батько перешкаджає йому, хоч він там, далеко на мори, на тій ледви замітній для ока смужцї піску... Потім йому здавало ся, що Мальва боїть ся батька. А як би не боялась... зовсїм що иньшого вийшло би між ним і нею. А тепер от без неї нудно, хоч рано він іще зовсїм і не думав про неї.

І він волочив ся по дворі, тоскно оглядаючи прохожих людий і лїниво перекидуючи ся з ними двома-трьома словами.

От в тіни барака сидить на бочці той Серьожка і триньаючи на балалайці сьпіває кривлячи ся сьмішно:

Г-господі̓н гор-родо-ввой!
Будьте вежлі̓ви со мной...
Отведіте меня в часть,
Чтоби в грязь мне не упасть...

Його окружає двацять людий, таких самих обідранців, як і він, і від усїх них, як і від усього тут, заносить соленою рибою і салїтрою. Чотири баби, негарні і брудні, сидячи на піску недалеко від тої ґрупи, пють чай, наливаючи його із великого бляшаного чайника. А от якийсь робітник, не вважаючи що ще рано, вже впив ся і качаєть ся на піску, пробуючи стати на ноги і знов падаючи. Десь заводячи плаче женщина, відкись доходять звуки попсованої гармонії... і всюди блищить рибяча луска.

В полудне Яков знайшов собі тїнисте місце серед купи пустих бочок, ляг там і проспав до вечера, а прокинувши ся почав знов лазити, не маючи нїякої ясної цїли, але відчуваючи якийсь сумний потяг кудись.

Переходивши так зо дві години він знайшов Мальву далеко на самотї під ґрупою молоденьких верб. Вона лежала на боцї і тримаючи в руках якусь подерту книжку дивила ся йому на зустріч усьміхаючи ся.

— От де ти! — сказав він сїдаючи поруч неї.

— А ти мене давно шукаєш? — запитала вона з певністю себе.

— Або-ж я тебе шукав?! — закликав Яков, зрозумівши нараз, що воно так і єсть: він, сам того не завважуючи, шукав її. І він з дива похитав головою.

— Ти письменний? — запитала вона його.

— Письменний... та кепсько... забув уже все...

— І я також кепсько... Ти в школї вчив ся?...

— Так, у земській.

— А я сама вивчилась...

— Ну?

— На правду... В Астрахани була кухаркою у адвоката і його син навчив мене читати.

— Значить, не сама... — пояснив Яков.

Вона подивилась на нього і знов запитала:

— А тобі хочеть ся читати книжки?

— Менї? Нї... по що?

— А я люблю... от і тепер випросила у жінки бухгальтера книжку і читаю...

— Про що?

— Про Олексія, божого чоловіка.

І розповівши йому задумчиво про те, як хлопець, син богатих і значних родичів, пішов геть від них і від свого щастя, а опісля вернув ся до них, бідний і обдертий, жив у них на подвірю разом з псами, не говорячи їм до своєї смерти, хто він, — Мальва тихо запитала Якова:

— Чого то він так?

— Хто його знає? — відповів Яков байдужно.

Горбки піску, наметеного вітром і хвилями, окружали їх. Здалека доходив глухий

і темний шум, — се шуміли робітники. Сонце заходило і на піску лежав рожевий відблиск його проміня. Нужденні корчі верб ледви рушали ся своїм бідним листем під легким вітром з моря. Мальва мовчала, прислухаючи ся до чогось.

— Чому ти нині не поїхала туди... на насип?

— А тобі що до того?

Яков урвав листок і став його гризти, позираючи жадними очима на женщину і роздумуючи, як би то сказати їй те, що йому треба.

— Я от... коли сама і так тихо... все плакати хочу... або сьпівати. Лиш гарних пісень я не вмію, а плакати сором...

Яков чув її голос, соковитий і такий пестотливий, але те, що вона говорила, не торкнуло в нім нічого, лиш надало більше різку форму його бажаню.

— А ти от що... — глухо заговорив Яков, підсуваючись до неї, але не дивлячи ся на неї, — ти послухай, що я тобі скажу... Я хлопець молодий...

— І дурний, дурний! — з переконанем затягнула Мальва, хитаючи головою.

— Ну, нехай дурний, — закликав з досадою Яков. — Або до того треба розуму? Дурний — тай добре. А от що я скажу — хочеш ти зі мною?..

— Не говори... Не хочу!..

— Чого?

— Нічого!

— Та ти не дурій... — і він обережно взяв її за рамена. — Ти подумай...

— Іди геть, Яцю! — сказала вона суворо, скинувши з себе його руку. — Забирай ся!

Він устав і пообзирав ся кругом.

— Ну... коли так — менї наплювати! Вас тут богато... Думаєш — ти лучша від иньших?

— Песик ти! — сказала вона спокійно, ставши на ноги і стріпуючи пісок з одїжи.

І вони пішли поруч себе до дому. Ішли поволи, бо ноги стрягли в піску.

Яков то грубо вговорював її піддати ся його бажаню, то з погордою доказував їй, що вона тут не одна і не лучша серед иньших женщин, а вона спокійно і холодно підсьміхала ся і відповідала йому колючими словами.

Нараз він, коли вони були вже коло бараків, став і вхопив її за рамя.

— Адже се ти навмисно розпалюєш мене?! Пощо ти се? Я тобі... уважай!

— Відчепись, говорю! — вона вирвала ся з під його руки і пішла, а на зустріч їй ізза вугла барака з'явив ся Серьожка і похитавши своєю стрепіхатою огнистою головою сказав зловіщо:

— Проходжувались? Добре!

— Підіть ви всї до чорта! — злобно крикнула Мальва.

А Яков став против Серьожки і похмуро дивив ся на нього. Між ними було з десять кроків віддаленя.

Серьожка впялив свої очи в Якова. Постоявши так з мінуту, як два барани готові счепити ся рогами, вони мовчки розійшли ся в ріжні сторони.

Море було тихе і червоне від заходу, над рибарнею гомонів глухий шум, а з нього ви-

разно виділював ся пяний жіночий голос, що гістерично викрикував якісь безглузді слова:

...Та-гарга, матагарга,
матаничка м-моя!
П-пьяная, избитая,
растрьопанна-я!

І ті слоза, гидкі як слимаки, розбігали ся по всій рибарні, пересяклій запахом соли і гнилої риби, розбігались обиджаючи собою мягку музику хвиль, що плила в повітрі.

* * *

В ніжнім блиску раннього свитаня далечінь моря дрімала спокійно, відбиваючи облаки мов з перлової матиці. На насипі суятили ся півсонні рибаки, укладаючи в барку линви.

Звичайна робота йшла мовчки і швидко. Сіра маса сітий повзала по піску на барку і укладала ся в купу на її дно.

Серьожка, як усе без шапки і півголий, стояв на кермі барки і підгоняв рибаків захриплим, похмільним голосом. Вітер грав ся шматами його сорочки і рудими патлами волося.

— Василю! Де зелені весла? — кричав хтось. Василь хмарний як жовтневий день укладав сіти в барці, а Серьожка дивив ся на його похилені плечі і облизував губи, — знак, що він хотів похмелити ся.

— В тебе є горівка? — запитав він.

— Є, — сказав глухо Василь.

— Ну, то я не поїду... лишу ся на березї.

— Готово! — крикнули з насипу.

— Відбивай! — комендував Серьожка сходячи з барки. — Ідьте... я лишу ся тут. Уважай, завози ширше, аби не попутати сітий... Тай скидай їх у воду рівно... не навяжіть петель!... Рушайте!

Барку зіпхали в воду, рибаки повлазили на неї і розібравши весла підняли їх у повітре, готові вдарити по воді.

— Раз!

Весла дружно впали на хвилї і барка помчала ся наперед, на широку рівнину осьвіченої води.

— Два! — комендував керманич, і як лапи велитенської черепахи піднялись весла... Раз! Два!...

На березї при сухім кінці сітий лишило ся пятеро: Серьожка, Василь і ще три. Один із тих трьох опустив ся на пісок і сказав:

— Поспати би ще!..

Два иньші пішли за його приміром, і на піску позвивали ся в клубки три тїла в брудних лахах.

— Ти чому не був у неділю? — запитав Василь Серьожку йдучи з ним до буди.

— Не можна було...

— Був пяний?

— Ні. Слїдив за твоїм сином та за його мачухою... — сповістив спокійно Серьожка.

— Знайшов роботу! — криво усьміхнув ся Василь. — Або вони малі дїти, чи що?

— Гірше... Один дурень, друга — дурновата...

— Се Мальва дурновата? — запитав Василь і його очи спалахнули злобною тугою.

— Вона...

— Давно така стала?

— Все була. У неї, брате Василю, душа не по тілу... можеш ти се зрозуміти?

— Я зрозумів уже... підла в неї душа.

Серьожка подивив ся на нього кривим оком і згірдно порснув:

— Підла! Ех ви.. землеїди тупорилі! Нічого ви в житю розуміти не можете... Вам коби лиш цицьки у баби були товсті, а її характеру вам не треба... А в характері — то й увесь цьвіт чоловіка... Без характеру баба — хліб без соли. Можеш ти мати задоволенє від такої балалайки, що на ній нема струн? Тумане!..

— А диви, до яких річий допив ся вчора!.. — вколов його Василь.

Йому дуже хотіло ся запитати, де і як Серьожка видів учора Якова і Мальву, але було совісно.

І прийшовши до буди він налляв Серьожці повну склянку горівки, сподіваючи ся, що по такій порциї Серьожка зараз опяніє і сам, без питань, розповість йому про них.

Але Серьожка випив, гукнув і весь прояснївши сів на дверях буди, протягаючись і зіваючи.

— Випєш — як огню проковтнеш... — сказав він.

— Але ти й пєш! — закликав Василь, здивований швидкістю, з якою Серьожка проковтнув горівку.

— Вмію!.. — кивнув той рудою головою і витерши долонею мокрі вуса заговорив поучаючи і по молодецьки: — Вмію, небоже! Я все роблю швидко і просто. Без викрутів —

сади просто тай конець! А куди попадеш — усе одно! З землї нікуди не зіскочиш, хиба що в землю...

— Ти хотїв на Кавказ іти? — запитав Василь, підходячи помаленьку до своєї цїли...

— Піду, коли захочу. Коли я добре захочу, — то просто раз — раз і... готово! Або на моє вийшло, або синяка набю на чолї... Просто!

— Нїчого простїйшого! Неначе без голови живеш...

Серьожка насьмішливо подивив ся на Василя.

— А ти — розумний! Тебе кілько разів парили в громадськім урядї?

Василь поглянув на нього і змовчав.

— Видно частенько... А се-ж гарно, що в нас начальство розум із заду наперед різками переганяє... Ей ти! Ну, що ти зі своєю головою можеш порадити? І до чого ти з нею здалий? І що ти зі своїм розумом можеш видумати? То-то! А я без голови саджу просто тай конець! І певне буду дальше від тебе...

— Се правда... — усьміхнув ся Василь. — Ти й до Сибіру дійдеш.

— Отто, страшно!

І Серьожка щиро розреготав ся.

Він не пянїв, на перекір ожиданям Василя, і того се злостило. Дати ще склянку було йому жаль, а в тверезім станї від Серьожки нїчого не вчуєш... Але Серьожка сам його виручив.

— А чому-ж ти не питаєш ся про Мальву?

— А менї що? — байдужно протягнув Василь, здрігаючи ся від якогось прочутя.

— Таж вона в неділю не була тут... Питай ся, як вона жила за ті дні... Ти-ж певне заздрісний, старий чорте!

— Много їх! — згірдно махнув рукою Василь.

— Много їх! — передразнив його Серьожка. — Ей ви, село ликове дідича дикого! Дай вам мід, дай деготь, — вам усе одно.

— Ти що її все хвалиш? Сватати прийшов, чи що? Таж я сам давно вже висватав її... — сказав Василь насьмішливо.

Серьожка оглянув його, помовчав і почав твердо говорити до Василя, положивши йому руку на плече:

— Я се знаю... Знаю, що вона живе з тобою. Я тобі в тім не перешкаджав, не хотів, не треба було... Але тепер той Яць, син твій, вертить ся коло неї — витріпай його, аби аж посинїв! Чуєш? А то я сам витріпаю... Ти хлоп добрий... хоч і дурень дубовий... Я тобі не перешкаджав, і ти се затям...

— От що! А тепер і... ти також за нею? — запитав глухо Василь.

— Також! Коби я знав, що також, я просто всїх вас позбивав би з моеї дороги тай — конець!.. А то — куди менї до неї?

— Так чого-ж ти тут мішаєш ся? — з підозрінєм запитав Василь.

Серьожку очевидно здивувало те просте питанє. Він широко отвореними очима подивив ся на Василя і засьміяв ся.

— Чого мішаю ся? Та... чорт знає, чого... Так, баба вона... проста... з перцем... Подобаєть ся менї... А може менї її жаль, або що...

Василь дивив ся на нього недовірливо, але чув, що Серьожка сьміеть ся щиро, з души, і

щиро говорить тай що на Мальву він не має ніяких намірів. Але все таки він сказав:

— Як би вона була непочата і чиста дівка, ну, то ще можна-б було пожаліти. А так... чогось дивно.

Серьожка мовчав, дивлячи ся, як далеко на мори барка повертала дзюбом до берега, описуючи широку дугу. Рябе обличе Серьожки глядїло отверто і було таке добре і просте.

Василь неначе аж помяк дивлячись на нього.

— А ти правду говориш... вона баба славна... лише вертихвіст!.. Яков... ну, я йому задам! Диви, собаченя!...

— Менї він не по нутру... — заявив Серьожка.

— А він ласить ся до неї? — процїдив крізь зуби Василь розгладжуючи бороду.

— Ще й як! Він, побачиш, увійде клином між вас, — сказав з певністю Серьожка.

— Я йому ввійду!

В морській далечині спалахнув рожевий вахляр східного проміня. Беріг сонця виглядав уже з позолоченої води. Крізь шум хвиль долетїв із моря з барки слабий крик:

— Веди-и!..

— Вставайте, хлопцї! Гей! Уставайте до сїтий! — закомендував Серьожка стаючи на ноги.

І швидко вони всї пять витягали вже свій конець сїтий.

Із води тягнув ся на беріг довгий шнур, натягнений як струна, а рибаки, зачіпаючи за нього гаками, волокли сїти на беріг.

А другий конець сітий вела на беріг барка, посуваючи ся по хвилях, а її щогла різала повітре, холітаючи ся в нім з боку на бік.

Сонце величне і ярке піднїмало ся над морем.

— Побачиш Якова, скажи, аби він завтра був у мене, — попросив Василь Серьожку.

— Добре.

Барка пристала до берега, а рибаки зіскочивши з неї на пісок тягли свій конець сітий. Дві ґрупи постепенно зближали ся до себе, а поплавцї сітий, скачучи на водї, утворили з себе правильне півколесо.

* * *

Пізним вечером того дня, коли робітники в рибарні вже повечеряли, Мальва втомлена і задумана сидїла на розбитім човнї перевер-ненім до гори дном і дивила ся на море, сповите вже сумерком. Там далеко блистїв огонь, і Мальва знала, що се палає ватра запалена Василем.

Одинокий, неначе заблудив у темній далечинї моря, огонь то ярко спалахував, то пригасав, немов знемагаючи. І Мальві було сумно дивити ся на ту червону точку, страчену в пустинї і слабо дрожачу в невгомон-нім, незрозумілім клекотї хвиль.

— Ти чого тут сидиш? — залунав голос Серьожки за її плечима.

— А тобі що до того? — запитала вона сухо, не глянувши на нього.

— Цікаво.

Він помовчав оглядаючи її, виняв папіроску, закурив і сів верхом на човен. Опісля чуючи, що в неї нема охоти до розмови з ним, сказав їй дружно:

— Дивна ти баба: то тікаєш геть від усіх, то мало не всім вішаєш ся на шию.

— Се я тобі, чи що, вішаю ся? — запитала вона байдужно.

— Не мені, а Якову.

— А тобі завидно?

— Гм... Знаєш, говорім просто, з душі — запропонував Серьожка вдаривши її по плечах. Вона сиділа до него боком і він не бачив її обличчя, коли вона кинула йому коротко:

— Говори!

— Ти покинула Василя, чи що?

— Не знаю, — відповіла вона помовчавши. — А тобі нащо?

— Та так... з нудьги.

— Я серджу ся тепер на нього.

— За що?

— Набив мене!...

— Н-ну? Хто, він? Такий... тьфу! А ти — далась йому? Ай-яй!

Серьожку незвичайно здивувала отся звістка. Він зазирав з боку в її обличє та іронічно цмокав губами.

— Якби захотіла, не далась би, — відповіла вона з серцем.

— А ти що?

— Не захотіла.

— Дуже, значить, любиш сивого кота, — сказав насьмішливо Серьожка і бухнув на неї димом своєї папіроски. — Ну, ділá! А я бувало думав, що ти не з таких...

Нікого з вас я не люблю, — знов уже байдужно сказала вона, обганяючись рукою від диму.

— Але́ не брешеш?

— Чого менї брехати? — запитала вона, а по її голосї Серьожка пізнав, що брехати їй дійсно нема чого.

— А коли ти його не любиш, то як ти позволяєш йому бити себе? — запитав він поважно.

— Або я знаю? Чого ти присїкав ся?

— Дивно!.. — похитавши головою сказав Серьожка.

І вони обоє довго мовчали.

Надходила ніч. На море лягали тїни від облаків, що плили по небі. Хвилї гомонїли.

Огонь у Василя на насипі погас, але Мальва все ще дивила ся туди. А Серьожка дивив ся на неї.

— Слухай! — сказав він. — Ти знаєш, чого хочеш?

— Коби знала! — глубоко зітхаючи і дуже тихо відповіла Мальва.

— Отже не знаєш? Се недобре! — заявив з певністю Серьожка. — А я от усе знаю, — і додав з відтїнком смутку: — лиш менї мало коли чого хочеть ся.

— Менї все чогось хочеть ся, — задумчиво заговорила Мальва. — А чого?.. не знаю. Иноді сїла би на човен і в море! Далеко-о! І щоб нїколи більше не бачити людий! А иноді кождого чоловіка так і закрутила би довкола себе і нехай би вертїв ся довкола. Дивилась би на нього і сьміялась. То жаль менї всїх, а більше всїх таки себе самої, то

повбивала би ввесь нарід. А потім би себе... страшною смертю... І тужно менї, і весело буває... А люди всї якісь дубові.

— Нарід гнилий, — згодив ся тихо Серьожка. — То-то я дивлю ся все на тебе і бачу — не кітка ти, не риба... і не птиця... А все те є в тобі, одначе... Не подібна ти до баб.

— І то слава Богу! — усьміхнулась Мальва.

Ізза рядів піскових горбів, на ліво від них, показав ся місяць, обливаючи їх постати і море сріблом свого сьвітла. Великий і лагідний плив він у гору по синїм небозводї, а яркий блиск зір блїд і таяв у його рівнім, мрійнім сьвітлї.

Мальва усьміхнула ся.

— А... знаєш?... Иноді менї здаєть ся, що коли-б... підпалити барак у ночи, — от раз товкітня була би!

— Ще й яка! — закликав з одушевленєм Серьожка і нараз трутив її в бік. — Знаєш що... я тебе навчу... відіграємо забавну штуку! Хочеш?

— Ну? — запитала цїкаво Мальва.

— Ти того Якова.. здорово роздратувала?

— Огнем пахтить... — усьміхнула ся вона.

— Ну?... затрови його на батька! Їй Богу! Потїшно буде... Зчеплять ся вони, як медведї... Ти підігрій старого, а того також... А опісля ми їх пустимо на себе... га?

Мальва обернула ся до нього і вперто поглянула на його обличє, рябе від веснянок, що всьміхало ся весело. Осьвітлене місяцем воно видавало ся меньше рябим, як було за дня, при сьвітлї сонця. На нїм не було замітно

нї злоби нї нїчого, крім добродушної і трохи збиточної усьмішки тай дожиданя відповіди.

— За що ти їх не любиш? — з підозрінем запитала Мальва.

— Я?... Василь... нїчого, добрий хлоп. А Яков — дранте. Я, бачиш, усїх хлопів не люблю... вони зволоч! Прикинуть ся сиротами — їм і хлїба дають і... все! От у них і земство, і воно все для них робить... Господарство в них, земля, худоба... Я в земського лїкаря за візника служив, надививсь ся на них... опісля богато волочив ся по сьвітї. Прийдеш бувало в село, попросиш хлїба — цап тебе! Хто ти і що ти, тай покажи пашпорт... Кількo разів били!.. То за конокрада візьмуть, то просто так.. До арешту замикали... Вони киснуть і прикидають ся, але жити можуть, у них єсть за що зачепити ся, єсть земля. А я що против них?

— Або ти не хлоп? — перебила йому Мальва, що пильно слухала його швидкої бесїди.

— Я міщанин! — з певною гордістю відповів Серьожка, — міщанин міста Углича.

— А я з Павлиша... — повідомила задумчиво Мальва.

— За мене нема ніякого заступника! А хлопи... вони, чорти, можуть жити. В них і земство і все иньше.

— А земство, то що? — запитала Мальва.

— Що? А чорт його знає, що! Для хлопів настановлено, їхня управа... Плюнь на те... Ти от говори про справу... налаДь їм бійку, га? Адже з того нїчого не буде... лиш побють ся... А я тобі поможу! Адже Василь бив тебе? Ну, нехай-же таки його син віддасть йому за твої побої.

— А що? — усьміхнула ся Мальва. — Це було-б добре...

— Ти лиш подумай... чи не любо дивити ся, як через тебе люди ломають собі ребра? Задля одних лише твоїх слів! Ти рушила язиком, раз — два і... готово!

Серьожка довго, з горячим одушевленем розповідав їй про красу її ролї. Він рівночасно і жартував і говорив поважно і сам щиро одушевляв ся своїм пляном.

— Гей, коли-б я був гарною женщиною! Таку товкітню завів би на сьому сьвітї! — закликав він на закінчене, а опісля схопив голову в руки, стиснув її міцно, зажмурив очи і замовк.

Місяць був уже високо на небі, як вони розійшли ся. Тепер осталось тільки безмежне і величне море, посріблене місяцем, і синє, засїяне зорями небо. Були ще горби піску, корчі верб серед них і два довгі, брудні будинки на піску, похожі на великі, грубо зроблені домовини. Але все те було нужденне і нікчемне перед обличчєм могутнього моря, і зорі, дивлячи ся на те, блистїли холодно.

* *
*

Батько і син сидїли в будї против себе і пили горівку. Горівку принїс із собою син, аби не було нудно сидїти у батька тай аби його задобрити. Серьожка сказав Якову, що батько сердить ся на нього за Мальву, а Мальві грозить, що забє її на смерть, що Мальва знає про ту погрозу і тому не піддаєть ся йому. Серьожка злобно сьміяв ся з нього.

— За-адасть він тобі за твоє залицяне! Так накрутить вуха, що станутъ великі на аршин. Ти лучше не попадай ся йому на очи!

Насьмішка того рудого, неприємного хлопа зродила в Якові остру злість на батька. А тут ще Мальва все мнеть ся і дивлячись на нього то кокетливо то сумно, збільшує аж до болю його бажанє заволодіти нею... І також усе нагадує йому про батька.

І от Яков прийшов до батька і дивить ся на нього, як на камінь серед своєї дороги, як на камінь, що його не можна перескочити, а обійти також не можна. Але чуючи, що не боїть ся батька ні крихітки, Яков з певністю дивить ся в його сумні і злі очи, неначе говорить:

— Ану, руш?!

Вони вже два рази випили, але нічого не сказали, крім кількох маловажних слів про робітницьке житє. Одинокі посеред моря, копичили вони против себе злість і оба знали, що вона швидко спалахне і обпалить їх.

Рогожі буди шелестіли від вітру, луби стукали о себе, а червона шмата на кінці жердки щось лепотіла. Всї ті звуки були несьмілі і подібні до віддаленого шепту, що без звязи і нерішучо чогось просить. А морські хвилї шуміли, як усе — свобідно і спокійно.

— Що, Серьожка все ще пє? — запитав понуро Василь.

— Пє... кождого вечера пяний... — відповів йому син, наливаючи ще горівки.

— Пропаде він... От воно, те свобідне житє... без страху... І ти такий будеш...

Яков відповів коротко:

— Я таким не буду!

— Не будеш?! — хмурячи брови, сказав Василь. — Знаю я, що говорю. Кілько часу живеш тут? Третїй місяць пішов, швидко треба буде йти до дому, а богато гроший понесеш відси? —

Він сердито вивернув собі в рот із чарки налиту сином горівку і взявши бороду в руку сіпнув нею так, що аж голова подала ся наперед.

— За такий малий час богато тут навіть годі заробити... — відповів розсудливо Яков.

— А коли так, то нїчого тобі тут баландати ся, — іди в село!

Яков мовчки усьміхнув ся.

— Чого кривиш пику? — закликав грізно Василь, озлобляючи ся на вид супокою сина. — Батько говорить, а ти сьміеш ся? Гляди, чи не завчасно ти зачав жити на свободї? Чи не загнуздати-б тебе?

Яков налляв горівки і випив. Те грубе придиранє до нього ображало його, але він здержував себе, не бажаючи говорититак, як думав і хотїв, аби не розізлити батька. Тепер він трохи стратив сьміліcть перед його очима, що сьвітили ся суворо і жорстоко.

А Василь, видячи, що син випив сам не налявши йому, ще більше озьвірів, від чого став спокійнїйший і різкійший.

— Говорить тобі батько: йди до дому, а ти йому сьмішки показуєш? То я тебе по свому... Зажадай в суботу обрахунку і... марш у село! Чуєш?

— Не піду! — здрігнувши всїм тїлом твердо сказав Яков і уперто махнув головою.

— А се по якому? — заревів Василь і оперши ся руками о бочку підвів ся зі свого місця.

— Я тобі говорю, чи ні? Що ти, собако, против батька гавкаєш? Забув, що я можу з тобою зробити, що захочу? Забув ти?

Губи в нього дрожали, лице кривили судороги, а на висках набігли дві жили.

— Нічого я не забув... — проговорив півголосом Яков не дивлячи ся на батька. — Лучше ти гляди, чи все тямиш?

— Не твоя річ мене вчити! Розібю на тріски...

Яков відхилив ся від батькової руки, піднятої над його головою, а чуючи, як у нім закипає дика злість, заявив закусивши зуби:

— Ти не руш мене... Тут не село.

— Мовчи! Я тобі всюди батько!

— Тут у громадськім уряді не вибєш, нема його тут, того громадського уряду... — усьміхнув ся Яков просто в очи батькови і також підвів ся.

Вони стояли один проти другого. Василь з налитими кровю очима, витягнувши вперед шию, затиснув кулаки і дихав на лице сина горячим віддихом, змішаним із запахом горівки... А Яков подав ся назад і пильно слідив понурими очима за кождим батьковим рухом, готовий відбивати удари, ніби супокійний, але весь у горячім поті... Між ними була бочка, що служила їм за стіл.

— Не вибю? — хрипів Василь згинаючи плечі, як кіт готовий скочити.

— Тут — усі рівні... Ти робітник, і я також.

— От що-о?

— Ну, а як? За що ти мене вчепив ся? Думаєш, я не розумію? Ти сам з початку...

Василь заревів і так швидко махнув рукою, що Яков не вспів відхилити ся. Удар поцілив його в голову, він захитав ся і вискалив зуби в зьвірське обличє батька, що вже знов підняв руку.

— Гляди... — упередив він його, затискаючи кулаки.

— Я тобі... погляну!

— Дай спокій!

— Ага... ти! ти батька?... батька?... батька?..

Їм було тут тїсно, під ногами в них плутали ся мішки від соли, перевернена бочка, куснї дерева.

Відбиваючи ся кулаками від батькóвих ударів Яков блїдий і спітнїлий, із затисненими зубами і понуро, по вовчому палаючим поглядом, відступав поволи перед батьком, а той наступав на нього, махаючи дико руками в повітрі, слїпий у своїй злости, якось нагло і дивно розпатланий, неначе поріс щітиною, як розлючений дик.

— Відчепись... буде... покинь! — говорив Яков зловіщо і спокійно, виходячи з дверий буди на волю.

Батько ревів і наступав на нього, але його удари стрічали ся лиш із кулаками сина.

— А диви, як роз'їв ся... а диви... — дразнив його Яков, чуючи себе більше зручним і не боячись.

— Пострівай... — по-остій...

Але Яков скочив у бік і пустив ся бігти до моря.

Василь кинув ся за ним, похиливши голову і витягаючи руки наперед, але зачепив ся за щось ногою і впав грудьми на пісок. Швидко підвів ся на коліна і сїв, сперши ся в пісок руками. Він був зовсїм обезсилений тою бійкою і аж заревів від пекучого почуваня невідплаченої образи, від гіркої сьвідомости своєї слабости...

— Будь ти проклятий! — захрипів витягаючи шию до Якова і спльовуючи піну скажености зі своїх дрожачих губ.

Яков опер ся о човен і пильно дивив ся на нього, потираючи рукою пришиблену голову. Один рукав його сорочки був відорваний і висїв на нитції, обшивка була також розірвана, і білї спітнїлі його груди лиснїли на сонції неначе вимащені товщем. Він відчував тепер погорду до батька. Він уважав його доси сильнїйшим, а дивлячись, як батько розпатланий і нужденний сидить на піску і грозить йому кулаками, усьміхав ся поблажливою і обидливою усьмішкою сильного над слабим.

— Побий тебе грім! Проклятий ти мною... на віки!

Василь так голосно крикнув свій проклін, що Яков мимоволї оглянув ся в далечінь моря до рибарнї, неначе думав, що там почують той болючий крик безсильности.

Але там були лише хвилї і сонце. Тодї він сплюнув на бік і сказав:

— Кричи!.. Кому допечеш? Лише собі!.. А коли між нами таке скоїло ся, то я от що скажу... аби відразу все покінчити...

— Мовчи... Щезай з очий... щезай! — крикнув Василь.

— В село я не піду... тут зимувати-му... — говорив Яков не звертаючи уваги на батьківський крик, але не перестаючи слідити за його рухами. — Менї тут лучше... я се розумію, не дурний. Тут лекше... І більше свободи... Там ти надімною верховодив би, як захотїв би, а тут — на, попробуй!

Він показав батькови дулю і засьміяв ся, не голосно, але так, що Василь знов розлючений скочив на ноги і вхопивши весло кинув ся до нього, викрикуючи захриплим голосом:

— Батькови? Батькови, га? Убю...

Але коли він, сліпий у своїй злости, підскочив до човна, Яков був уже далеко від нього. Він біг, а відірваний рукав сорочки майдав за ним по воздусї.

Василь кинув у нього веслом, але воно не долетїло, і він знов обезсилений звалив ся грудьми на човен і дер нігтями дерево, дивлячись на сина, що кричав до нього здалека:

— Соромив би ся! Вже сивий, а задля баби так озьвірів... Ой ти! А в село я не вернусь... не вернусь! Сам іди туди... все одно, нічого тобі тут робити...

— Яцю, мовчи! — заглушуючи його крик заревів Василь. — Яцю! Забю тебе... Іди геть! Геть!

А він уже йщов і сьміяв ся.

Василь тупими і безумними очима дивив ся, як він іде. От він став коротший, його ноги неначе потонули в піску... він запав ся в нього по пояс... по шию... з головою. Нема його... Але за мінуту, трохи дальше від того

місця, де він щез, з'явила ся знов його голова, плечі, потім він увесь... Він став тепер меньший... Обернувши ся дивить ся сюди і щось кричить.

— Проклятий ти! Проклятий, проклятий! — відповів Василь на крик сина. А той махнув рукою і знов пішов і... знов щез за горбом піску.

Василь довго ще дивив ся в той бік, доки його плечі не заболїли від невигідної пози, в якій він напів лежав, припершись о човен і опираючись о пісок. Розбитий і зломаний він став на ноги і захитав ся від болю в костях. Пояс підсунув ся йому аж під пахи; він деревляними пальцями розвязав його, підніс до очий і кинув на пісок. Потім пішов до буди, а задержуючи ся перед заглубленем на піску згадав, що на сїм місцї він упав і коли-б не впав, то може злапав би сина. В будї все було порозкидувано. Василь пошукав очима за фляшкою з горівкою і знайшов її між мішками. Корок держав ся міцно в шийцї і горівка не виллялась. Василь поволи вишпортав корок і всунувши шийку фляшки собі в рот хотів пити. Але скло стукало йому по зубах і горівка лляла ся з рота на бороду, на груди. Вона була як вода.

— Старий я одначе... — сказав він голосно і опустив ся на пісок перед входом до буди.

Перед ним було море, — велике, повне сили і краси... Сьміяли ся хвилї, як усе шумні, граючи. Василь довго дивив ся на воду і згадав жаднї слова сина:

— „Коби все те була земля! А ще чорнозем! А виорати-б!“

Їдке почуване обгорнуло його. Він сильно потер собі груди, оглянув ся довкола себе і глубоко зітхнув. Його голова опустила ся низько і плечі зігнули ся, неначе наляг на них якийсь тягар. Горло стискало ся від приступу якоїсь душности. Василь відкашляв і перехрестив ся дивлячи ся на небо. Важкі думи обсїли його.

...За те, що він для розпусної баби покинув жінку, з котрою прожив серед чесної працї більше півтора десятки лїт, Господь покарав його бунтом сина. Так, Господи!

Насьміяв ся син над ним, болючо колупнув його за серце... вбити його мало за те, що він так надірвав душу свого батька! Задля чого? Задля дрантивої женщини, що живе розпусним житєм!.. Гріх було йому, старцеви, звязувати ся з нею, забуваючи про свою жінку й сина...

І от Господь у своїм сьвятім гнїві пригадав се йому, через сина вдарив його по серцї своєю справедливою карою... Так, Господи!..

Василь сидїв скулений і хрестив ся і часто клїпав очима, стріпуючи віями сльози, що слїпили його.

А вже сонце спускало ся в море і на небі тихо гасло багрове сяєво. Із беззвучної далечини віяв тихий вітер у мокре від слїз лице старця. Затоплений в думах каятя відсидїв, аж доки не заснув. Се було вже досьвіта.

* *
*

Другого дня після сварки з батьком Яков з партиєю робітників поїхав на барцї, привя-

заній до корабля, на трицять верст від рибарні в один залив на ловлю осетрів. Вернув ся він до рибарні за пять днїв сам, човном з вітрилами; його післали за харчами. Він приїхав у полудне, коли робітники пообідавши відпочивали. Було нестерпно парно, розпалений пісок пік ноги, а луска і ости риб кололи їх. Яков обережно прямував до бараків і лаяв себе за те, що не надїв чобіт. Вертати на барку лїнував ся, тим більше, що він квапив ся чим скорше чого-будь попоїсти і побачити Мальву. За той нудний час перебутий на морі він часто згадував про неї. Йому тепер хотїло ся дізнати, чи бачила вона батька і що він їй говорив... Може він її вибив? Вибити її — не завадить, покірнїйша стане. А то вже занадто зухвала та язиката...

В рибарні було тихо і пусто. Вікна в бараках були отворені, і ті великі, деревляні пуделка, здавало ся, також ниють від спеки. В канцелярії бухгальтера, що заховала ся між бараками, кричала дитина, аж надривала ся. Із-за купи бочок доходили чиїсь тихі голоси.

Яков сьміло пішов туди. Йому видало ся, що чує голос Мальви. Але підійшовши до бочок і заглянувши за них він відступив назад і захмуривши ся став.

За бочками, в їх тїни, лежав горілиць, заложивши руки під голову рудий Серьожка. Коло нього по однім боці сидїв батько Якова, а по другім Мальва.

Яков подумав про батька:

— Чого він тут? Невже-ж переніс ся сюди зі своеї спокійної служби, аби бути близше до Мальви, а його не припускати до неї? Ах, старий чорт! Коби мати все те знала!.. Іти

до них, чи не треба?

— Так... — сказав Серьожка. — Значить — прощай! Ну, щож?! Іди, порпай землю.

Яків здрігнув ся і радісно закліпав очима.

— Іду... — сказав його батько.

Тоді Яков сьміло поступив наперед і привитав ся:

— Чесній компанії!

Батько мельком поглянув на нього і відвернув ся на бік. Мальва навіть бровами не моргнула, а Серьожка рушив ногою і сказав грубим голосом:

— От вернув ся з далеких країв возлюблений син наш Яков! — і своїм звичайни тоном додав: — Дерти би з нього шкіру на барабан, як з барана...

Мальва тихо засьміяла ся.

— Парно! — сказав Яков сїдаючи разом з ними.

Василь знов немов нехотячи поглянув на нього.

— А я тебе, Якове, від ранку жду. Вчора бухгальтер сказав менї, що ти приїдеш... — заговорив він.

Його голос видав ся Якову тихійшим, як звичайно, а обличче було також немов якесь нове.

— Я за харчами... — сказав він і попросив у Серьожки тютюну на папіроску.

— Нема в мене тютюну для тебе дурня, — відповів Серьожка не рушаючись.

— Я йду до дому, Якове, — зачав поважно Василь, порпаючи пісок пальцем руки.

— Чого? — поглянув на нього невинно син.

— Ну, а ти... лишаєш ся?

— Так, я лишу ся... Що нам двом дома робити?

— Ну... я нічого не скажу. Як хочеш... не маленький. Лише ти теє... памятай, що я довго не потягну. Жити — то може й буду, але робити — не знаю вже, як... Відвик я від землї... Так ти памятай, мати в тебе там єсть.

Йому мабуть трудно було говорити, слова неначе прилипали в нього до зубів. Він гладив бороду, а його рука дрожала.

Мальва пильно дивила ся на нього. Серьожка прижмурив одно око, а друге зробив круглим і впялив його в обличе Якова. Яков був повний радости, а боячи ся зрадити її мовчав дивлячись на свої ноги.

— Не забудь-же, Якове, про матїр... Памятай, один ти в неї, — говорив Василь.

— Чого-ж би? — сказав Яков скрививши ся. — Я знаю.

— Добре, коли знаєш.. — недовірливо поглянувши на нього сказав батько. — Я говорю лише, не забудь...

— Ну...

Василь глубоко зітхнув. Кілька тихих мінут усї четверо мовчали. Потім Мальва сказала:

— Швидко задзвонять на роботу...

— Ну, я піду... — піднїмаючи ся на ноги заявив Василь. І всї решта встали за ним.

— Прощай, Сергію... Випаде тобі бути на Волзї, — може загостиш?.. Симбірського уїзду село Мазло, Николо-Ликовської волости..

— Добре, — сказав Серьожка, вдарив його в руку і не випускаючи її зі своєї мускулистої лапи, порослої рудою шерстю, поглянув з усьмішкою на його сумне і поважне лице.

— Ликово-Никольське велике село... Далеко його знають, а ми від нього — чотири версти, — пояснив Василь.

— Ну, ну... Я зайду... коли випаде...

— Прощай!

— Прощай, добрий чоловіче!

— Прощай, Мальво! — глухо сказав Василь не дивлячись на неї.

Вона не кваплячи ся витерла собі губи рукавом і закинувши йому свої білі руки на плечі, тричі мовчки і поважно поцілувала його в лице і губи.

Він збентежив ся і промуркотів щось незрозумілого. Яков понурив голову скриваючи усьмішку, а Серьожка був спокійний, і навіть легенько позїхнув дивлячи ся на небо.

— Горячо буде тобі йти, — сказав.

— Нічого... Ну, прощай, Якове!

— Прощай!

Вони стояли против себе, не знаючи, що їм почати. Сумне слово „прощай“, що так часто і монотонно гомоніло в сю хвилю в повітрі, пробудило в душі Якова тепле почуване до батька, але він не знав, як виявити його: чи обняти батька, як се вчинила Мальва, чи стиснути йому руку, як Серьожка? А Василя ображала та нерішучість, виражена в позї і на обличю сина, а крім того він відчував щось близьке до сорому супротив Якова. Се почуване викликали в нім спомини про сцену на насипі і поцїлуї Мальви.

— Так... памятай про матїр! — сказав наконець Василь.

— Та добре, добре! — тепло усьміхнувши ся закликав Яков. — Ти не жури ся... а я вже!..

І він махнув головою.

— Ну... тай конець. Живіть тут, дай вам Господи... не згадуйте лихом... А котел, Сергію, я закопав у піску коло зеленого човна.

— А нащо йому кітла? — бистро запитав Яков.

— Він іде на моє місце... Туди, на насип... — пояснив Василь.

Яков поглянув з заздрістю на Серьожку, кинув оком на Мальву і понурив голову скриваючи радісний блиск у своїх очах.

— Прощайте-ж, добрі люди... я йду!

Василь поклонив ся їм і пішов. Мальва рушила за ним.

— Я підведу тебе трохи...

Серьожка ляг на пісок і вхопив за ногу Якова, який також подав ся був за Мальвою.

— Тпру! Куди?

— Стрівай! Пусти... — сїпнув ся було Яков.

Але Серьожка вхопив його за другу ногу.

— Посиди зі мною...

— Та ну-у! Чого дурієш?

— Я не дурію... А ти сядь!

Яков сїв закусивши зуби.

— Чого тобі треба?

— Пострівай! Ти помовчи, а я подумаю, а опісля й скажу...

Він гнївно обкинув хлопця своїми зухвалими очима і хлопець покорив ся йому...

Мальва і Василь ішли якийсь час мовчки. Вона заглядала з боку в його обличче, а її очи дивно горіли. А Василь захмурив ся понуро і мовчав. Іх ноги стрягли в піску і вони йшли поволи.

— Василю!

— Що?

Він поглянув на неї і знов відвернув ся.

— А знаєш, я навмисно посварила тебе з Яковом... Можна би й так вам тут жити, без сварки... — говорила вона спокійно і рівно, а в її словах не було замітно ні тіни каятя.

— На що-ж ти се? — помовчавши запитав Василь.

— Не знаю... Так!

Вона стиснула плечима усьміхаючись.

— Добре зробила діло! Ех ти! — докорив він їй злісним голосом.

Вона промовчала.

— Зіпсуєш ти мені хлопця, зовсім зіпсуєш! Гей-гей! Відьма ти, відьма... Бога не боїш ся... сорому не маєш... що робиш?

— А що треба робити? — запитала вона його. Не то трівога, не то досада звучали в її питаню.

— Що? Ей ти!.. — запалюючись острою злістю до неї закликав Василь.

Йому страшно хотіло ся вдарити її, звалити її собі під ноги, втоптати в пісок, ударяючи чобітьми в її груди й лице. Він затиснув кулак і оглянув ся позад себе.

Там, коло бочок, видніли ся постати Якова й Серьожки, а їх лиця були обернені до нього.

— Іди геть... забирай ся! Забив би я тебе...

Він став і майже шептав їй лайку просто в лице. Очи в нього були налиті кровю, борода трясла ся, а руки по неволї простягали ся до її волося, що вилазило зпід хустки.

— Вбити би менї тебе, ти розпуснице якась! Пострівай... попадеш ся ще... скрутять тобі голову.

Вона всьміхнула ся, помовчала, а опісля зітхнувши глубоко кинула йому:

— Ну, годї.. Прощай!

І нагло обернувши ся пішла назад.

Василь аж ревів у слїд за нею і скреготав зубами. А Мальва йшла і все старала ся попадати своїми ногами в ясні і глубокі слїди Василевих ніг, відтиснені на піску, а попавши в такий слїд старанно затирала його своєю ногою. Так вона поволи дійшла аж до бочок, де Серьожка зустрів її питанєм:

— Ну, підводила?

Вона потакуючи кивнула головою і сїла коло нього. А Яков дивив ся на неї і солодко всьміхав ся, рушаючи своїми губами, неначе-б шептав щось таке, що лиш сам чує.

— Щож... проводила, жалко стало? — запитав знов її Серьожка словами піснї.

— Ти коли підеш туди, на насип? — відповіла вона йому питанєм і киваючи головою на море.

— Вечером.

— І я з тобою...

— Важна річ!.. Так я люблю...

— І я піду! — заявив рішучо Яков.

— Хто тебе кличе? — запитав Серьожка прижмурюючи очи.

Залунав розсипаний голос розбитого дзвінка, — зазив на роботу. Звуки з поспіхом несли

ся в воздусї один за другим і завмирали в веселім поросї хвиль.

— А от вона закличе! — сказав Яков дивлячись визиваючо на Мальву.

— Я? На що ти менї здав ся? — здивувала ся вона.

— Будемо говорити просто, Якове... — сказав суворо Сергій піднїмаючи ся на ноги. — Коли ти її зачіпати-меш, — зібю на камуз. А доторкнеш ся пальцем, — забю як муху. Гепну по голові — і нема тебе на сьвітї! В мене просто!

Все його обличє, вся постать і дужі руки, що простягнули ся до горла Якова, говорили дуже переконуючо про те, як для нього просто вбити чоловіка.

Яков відступив на крок і сказав здавленим голосом:

— Пострівай! Адже вона сама...

— Гов — тай конець! Що ти таке? Не тобі, собако, баранину заїдати; скажи спасибі, коли дадуть кости пообгризати... Ну?... Чого витріщив сліпаки?

Яков поглянув на Мальву. Її зелені очи сьміяли ся йому в лице зневажливою усьмішкою, а вона пригорнула ся з боку до Серьожки так пестотливо, що Якова аж піт обілляв.

Вони відійшли від нього рука в руку, а відійшовши трохи засьміяли ся обоє голосним сьміхом. Яков міцно втиснув праву ногу в пісок і завмер у напруженій позї, з червоним лицем і важко віддихаючими грудьми.

Далеко по жовтих, мертвих хвилях піску рушала ся маленька і темна людська постать. На право від неї яснїло на сонцї веселе і могуче море, а на лїво аж до кінця виднокруга лежали піски, одностайні, сумні, пустинні. Яков

поглянув на одинокого чоловіка і закліпавши очима, повними образи і здивованя, міцно потер собі груди обома руками.

А довкола закипала робота.

Яков чув сочистий, грудний голос Мальви, що сильно кричала:

— Хто узяв мій ніж?

Хвилї гомонїли, сонце сяло, море сьміяло ся...

Перекл. *М. Л.*

Серед степу.

Ми вийшли з Перекопу в страшно пригнобленім настрою духа, — голодні як вовки і ворожо настроєні до цілого сьвіта. Цілий попередній день напружали ми всі свої духові і фізичні сили, аби що-будь украсти або заробити — та на дурно. Прийшовши до пересьвідченя, що не удасть ся нам анї одно анї друге, рішили ми йти дальше. Куди? Одним словом – дальше!

Се порішили ми однодушно й голосно, а рівночасно постановили ми в души ще щось друге: з вибраної від якогось часу дороги житя не сходити, а посувати ся по нїй можливо як найдальше. Се рішив кождий з нас по тихо в души, а нїхто не висловив голосно сього наміру, бо він і так пробивав ся ясно з наших голодних очий.

А було нас трьох. Пізнали ся ми недавно в Херсонї, в шинку над Днїпром, і від тої пори тримали ся разом.

Один із нас був салдат, має бути також робітником при зелїзничих варстатах, сильний, мускулистий чоловік з сивими очима; він умів дещо по нїмецьки і був добре обзнайомлений з тюремним житєм.

Нїхто з нас зрештою не любив оповідати про своє минуле, а мав до сього меньше більше важні причини; тому вірили ми собі взаїмно — що найменьше на зверх — бо в душі сам собі нїхто не вірив.

Тому то коли наш другий товариш, мізерний, маленький чоловічок в скептично затисненими губами, оповідав, що був студентом московського унїверситета, я й салдат приняли се за щиру правду. Бо в кінцї було нам усе одно, чим він був давнїйше: студентом, полїцийним доносчиком чи злодїєм. Для нас було лише те важне, що від хвилї, коли пристав до нас, був рівно з нами голодний, в містах тїшив ся печаливою опікою полїциї, стягав на себе нехіть і підозріня мужиків по селах, ненавидїв однаково села і міста, ненавидїв усїх людий і продумував над якоюсь страшною пімстою над цїлим сьвітом. Що до настрою і відношеня до панів і сильних сьвіта сего були ми отже всї до себе подібні як колоски одної ниви.

Нещастє, се цемент, що лучить найбільше противні натури, а ми чейже мали повне право називати себе нещасливими.

Третїм був я. Вроджена скромність не позволяє менї згадувати про власні прикмети, а що я не наївна дитиня, тому замовчу про хиби. Скажу лише для характеристики себе самого, що я все уважав себе чимось лїпшим

від инших і се пересьвідчене лишило ся менї аж до нинї.

Вийшли ми отже з Перекопу, рахуючи на стрічу з чабанами, про яких знали, що нїколи подорожним не відмовляють хлїба.

Я йшов поруч із салдатом, „студент“ позаду нас. На плечах мав він щось нїби блюзу, на острій, гладко обголенїй голові останки широкого капелюха; тонкі ноги вкривали сиві, латами цятковані шмати, а ноги убрав в кавалки найденої по дорозї шкіри. Кавалки сесї привязав шнурками з власного убраня до ніг і називав сей винахід личаками. Він ішов позаду нас, збивав своїми личаками велику куряву і від часу до часу блискав зеленими очима.

Салдат мав на собі червону сорочку, яку — як казав сам — власними руками добув у Херсонї, на сорочцї ватований кафтан, на голові сидїла по завадияцьки заложена салдацька шапка незнаної барви, на ногах широкі, чумацькі штани. Він був босий.

Я також мав на собі останки якогось убраня і був босий.

Довкола нас простягав ся безкраїй степ, укритий синьою, безхмарною копулою блакитного неба. Через середину широкого степу, що нагадував нам величезний полумисок, вила ся чорна, порохом укрита дорога, яка пекла нас у ноги. По дорозї стрічали ми шматки мужицької стернї, подібні до неголеного лиця нашого салдата.

Салдат сьпівав цїлу дорогу грубим басом:

— ...І сьвятоє Воскресеніє Твоє поєм і хва-алим...

Підчас військової служби відбував він службу полкового дяка, мав отже нагоду навчити ся

найріжнїйших церковних пісень та псальмів. Сього знаня над'уживав він, коли лише з якої небудь причини перервала ся наша розмова.

Перед нами на небосклонї почали виявляти ся мягкі, делїкатні, червонаві контури.

— Диви — вже кримські гори — сказав сухим голосом студент.

— Гори? — крикнув салдат, — за скоро ти їх, брате, побачив. Се хмари і нїчого иньшого, як лиш хмари. Диви, як виглядають — наче кисіль з молоком!

Я зробив увагу, що се булоб далеко красше, як-би се були справдї гори кисїлю з молоком. І се відразу пригадало нам ґолод — проклятє наших днїв.

— До чорта! — закляв салдат, — анї живої душі не видко! Прийдеть ся нам як медведям у зимі ссати власні лаби...

— А говорив я від разу, що лїпше йти заселеними околицями? - сказав студент.

— Ти говорив! — відбуркнув салдат. — На се ти й учений, щоб богато говорити! А чорт зна, де се ті заселені околицї!

Студент затиснув зуби і замовк. Сонце заходило і на небосклонї пересували ся тисячі ріжнобарвних хмар. Ми чули запах землї і соли. І сей сухий і приємний запах подвоїв ще нам голод. В серединї гуркотїло — здавало ся, що всї соки опускають наші мускули і вони тратять свою гнучкість. У головах нам шуміло, а перед очима бігали чорні плями. Плями сесї прибирали часто вид куснів мяса або бохонців хлїба, фантазия надїляла сесї явища відповідним запахом, а тодї здавало ся нам, наче хто ножем ріже в серединї.

Про те ми йшли без перестанку, оповідали взаїмно собі враження і розглядали ся довкола, чи не покаже ся де стадо овець або чи не заскрипить де телїга Татарина, що везе ярину на вірменьский базар.

Та степ був пустий і мовчазний.

Попереднього дня уйшли ми з сорок верст, а з'їли всего в трійку чотири фунти хлїба і пять кавунів — сей прихід не можна навіть порівнати з розходом! — і тому в Перекопі на ринку не могли ми й спати з голоду.

Студент радив нам добре, щоб не тратити дорогого часу на спанє, але завчасу добути дебудь поживи, — та в який спосіб мало се стати ся, не годить ся розповідати в порядніи товаристві — для того я замовчу. Адже-ж знаю що в порядніи товаристві не говорить ся голосно про крадїж чужого майна, знаю також, що в нашій високо культурній епосї, беручи ближнього за горло, щоб задусити його, треба се робити дуже делїкатно та з захованєм усїх товариських форм; сам на собі дізнав я сього нераз і з приємністю зазначу ту свою глубоку віру в загальний розвій цивілїзациї, чого найлїпшим доказом чим раз більше число шинків, вязниць та домів розпусти.

Так отже поликаючи голодні слину йшли ми при пурпуровім блиску сонця безлюдним степом, а болї в серединї зацитькували товариською розмовою. Перед нами звільна западало сонце за блискучі хмари — поза нами піднїмала ся з степу синява мрака, що чим раз більше стїсняла нас і закривала вид.

— Збираймо товариші паливо до огня, — сказав салдат і підняв із землї кавалок гиляки. — Прийдеть ся в степу ночувати а роса зи-

мна. Збираймо все — бурян, гиля, що попадеть ся під руки.

Ми розійшли ся по обох сторонах дороги і збирали, що лише надавало ся на паливо. За кождим схиленєм огортала нас велика охота кинути ся на землю і так лежати недвижно і гризти сю чорну, смачну землю — наїсти ся до сита, а потім заснути хоч-би й на віки, лиш аби перед тим їсти, чути теплу страву в горлї і відчувати сю приємність, як страва перегодить через горло, дістає ся до сухих кишок і наповняє жолудок.

— Коби хоч яке корінє! — зітхнув салдат — а є й корінє до їди.

Але в чорній, пооранїй земли не було кореня. Полуднева ніч прийшла скоро і ледви зникло останнє промінє заходячого сонця, вже замиготїли зьвізди на темно-голубім небі, а довкола нас затемнювало ся чим раз більше і сумерк покрив непроглядний степ.

– Товариші! — сказав студент півголосом, — дивіть, там на лїво лежить чоловік!

— Чоловік? — відізвав ся недовірчиво салдат. — А він чого би там мав лежати?

— Йди, спитай ся, мусить мати з певністю хлїб, коли розложив ся на ніч серед степу, — приказав студент.

Салдат глянув у сторону, де лежав чоловік, сплюнув і сказав рішучо — Ходім до нього!

Справдї лиш такі бистрі, зелені оченята, які мав студент, могли пізнати в чорній плямі чоловіка, що лежав о яких 50 сяжнїв від шляху. Ми скоро звернули в сторону чоловіка і чули, як надїя кавалка хлїба заострює наш

голод. Вже були ми дуже близько, але чорна пляма не рушала ся.

— А може то не чоловік! — сказав салдат.

Уже зачали ми сумнївати ся, коли нараз чорна пляма піднесла ся і ми переконали ся, що се був живий, справдішний чоловік. Він прикляк на одно колїно, витягнув до нас руку і крикнув глухим, дрожачим голосом:

— Стій — бо стріляю!

Як на команду пристанули ми і замовкли на кілька хвиль, перелякані такою несподїванкою.

— А то лайдак! — забуркотїв жовнїр.

— Но! но! — сказав студент, — ходить з револьвером, мусить бути груба риба!

— Гей! там! — крикнув салдат, що вже видко рішив ся був на щось певного.

Чоловік не змінив своєї позициї і не вiдізвав ся нї словом.

— Чуєш! ти! ми нїчого злого тобі не зробимо, дай лише щось з'їсти, може маєш хлїб — дай Бога ради, дай брате, дай чорте проклятий!

Послїдні слова вимовив салдат під носом.

Чоловік мовчав.

— Чуєш! — почав салдат на ново, трасучи ся з гніву і розпуки. — Дай, кажу, хлїба, ми навіть пальцем не рушимо тебе, кинь нам!

— Про мене! — відповів коротко чоловік.

Колиб був сказав: „брати! мої найдорожші!“ — колиб був у сесї три християнські слова вляв весь жар братньої любови, не збудив би був у нас таких солодких, таких чисто людських почувань, як сим коротеньким словом: „про мене!“

— Ти не маєш нас чого бояти ся, — сказав ласкаво салдат усьміхаючи ся, хоч чоловік на дванайцять кровів не міг бачити сього усьміху.

— Ми спокійні люди... йдем з Росиї на Кубань, видали всї гроші, з'їли все, що мали, і вже другу добу не маємо нїчого в устах...

— Лапайте! — сказав добрий чоловік і кинув чимсь до нас. Щось чорне упало не далеко нас і студент зараз кинув ся на се.

— Маєте ще! Більше не маю!...

Як студент позбирав усе, показало ся, що в нас з чотири фунти черствого пшеничного хлїба. Черствий був дуже і поваляний землею, та се було нам байдуже, а що черствий, то тим лїпше, бо поживнїйший від сьвіжого.

— Се тобі... се тобі... — роздїлював салдат.

— Чекай! не рівно! Ти вчений узяв за богато, віддай йому троха!

Студент не спротивляв ся нї хвилї і віддав менї кавалок — от такий, як на один зуб. Я вхопив його відразу в зуби. І я почав гризти, заледво вздержуючи нервовий рух щок, що моглиб були гризти й каміня. І се справляло менї невимовну приємність прислухувати ся рухови горла, куди пересували ся звільна кавалки хлїба. А хлїб був дуже смачний, — я чув докладно, як кожда частинка його переміняеть ся на кров і мозок. Цїле моє єство наповняла невимовна радість, а в міру заспокоювання голоду впадав я в напів сонний стан. Забув я про гіркі днї голоду і про моїх товаришів, що відчували те саме. Коли одначе згорнув жменями останні кришки, я почув смертельний голод.

— Він там має ще солонину, а може й мясо, — промовив салдат, що сидів против мене і гладив черево руками.

— Цїлком певно! — відповів студент — хлїб заносить солониною, а і хлїб мусить мати! — додав по тихо.

— О, коби не той револьвер! —

— Що се за оден? —

— А чорт його знає! —

— Собака якась! — додав салдат.

Ми сидїли разом у купі і поглядали з під ока на нашого добродїя, що з револьвером у руках лежав недалеко і не давав із себе анї знаку житя.

Тим часом окружала нас чим раз більша темрява ночи. Тишина залягла степ — ми чули власні віддихи — лише деколи відзивали ся голоси степової птицї. Над головами як небесні цвіти миготїли зьвізди. Голод нам докучав.

З гордістю мушу признати ся, що сеї дивної ночи не був я нї гірший, нї лїпший від своїх случайних товаришів. Я перший радив напасти на чоловіка, забрати хлїв, а зрештою нїчого злого йому не робити. — Нехай стріляє! — говорив я, — одного лише вцїлить, а зрештою не конче мусить і вцїлити.

— Гайда на него! — крикнув сальдат і скочив на рівні ноги. І ми пустили ся бігцем. Студент тягнув ся лїнько, крючись за нами.

— Приятелю! — крикнув до нього салдат.

Дав ся чути тріскіт зводженого курка — тлиснуло нам перед очима і гукнув сухий голос вистрілу.

— Не вцілив! — крикнув салдат і за одним скоком був уже при незнайомім. — Тепер, чорте проклятий, набереш, що влїзе ся!

Студент кинув ся на клинок подорожного. А „чорт“ упав горілиць, розкинув руки і почав стогнати.

— Що до біса! — крикнув салдат, що піднїс висше ногу, аби почастувати нею чоловіка. — Ти! чуєш? що тобі? застрілив ся, чи що?!

— Є мясо! і вареники! і хлїб! — крикнув радісно студент...

— Е! чорт його бери, нехай здихає, а ми, брати́, їдьмо! — крикнув салдат.

Я виняв револьвер з руки незнайомого, що перестав харчати і лежав непорушно. В револьвері лишив ся лиш один набій.

І ми знов їли, їли мовчки. А чоловік не кивнув навіть пальцем, та ми й не звертали на нього уваги.

— І ви справдї се все лише з голоду? — відізвав ся нагло храпливим, дрожачим голосом.

Ми всї дрогнули, а студент навіть подивив ся... похилив голову до землї і почав кашляти.

Салдат зповною губою хлїба почав клясти.

— А ти пся віро! А щоб тебе здуло! Револьвер з собою носить і стріляє до людий!... Шкіру з тебе зідрем, чи що?... А нам її на що?... Стріляє в людий — а тріс би ти, проклятий!

Він їв і кляв — тому його слова тратили свою силу.

— Пожди но! Обрахуємо ся з тобою, як з'їмо, — сказав зловіщо студент.

В тім почув ся серед темної ночи плачливий стогін, що перелякав нас всїх.

— Брати́! коби я був знав! Стріляв я зі страху! Иду з нового Афону до смоленської ґубернії... мій Боже... як лиш зайде сонце, починає трясти мною пропасниця, перед нею втікаю з Афону... Я столяр... і там столяркою занимав ся... Маю жінку — і три доньки... три роки вже їх не бачив... З'їжте брати́... з'їжте, добрі люди, все...

— З'їмо й без твоєї просьби — сказав студент.

— Коб я був знав, що ви добрі люди!.. Чи був би я стріляв?... Але щож, брати́, ніч... степ... пустий... не моя вина... я...

Говорив і ридав ревними сльозами.

— От базїкає! — сказав згірдливо салдат.

— Мусить мати гроші! — додав студент.

Салдат прижмурив очи, всьміхнув ся і сказав: — А ти братику догадливий... але от поможи розложити огонь!

— А той? — запитав студент.

— А чорт його бери! Хочеш може на огни його спечи?!

— Не шкодило-б! — відповів студент потрясаючи головою.

Принесли ми зібране паливо і розложили огонь, що полумям роз'яснив нашу малу громадку. Збирало ся нам на сон, хоч не зашкодила-б була нам іще одна така вечеря.

— Брати́! — застогнав до нас столяр, що лежав о яких три кроки.

— Чого? — спитав салдат.

— Позвольте присїсти ся до огню! В костях ломить, смерть видко зближає ся, здаєть ся, не дійду до дому...

— Прилїзь! — крикнув студент.

Столяр помалу, перестрашений зблизив ся до огню. Був се високий, страшно худий чо-

ловік. Одїж висїла на нїм, в очах пробивало ся незмірне терпінє, лице скривлене, костисте, обведене жовтою шкірою, якої навіть огонь не міг оживити. Худі, довгі руки витягав до огню і затирав тонкі пальцї, а тряс ся на цїлім тїлї. Цїла зверхня його постава будила лише відразу і милосердє.

— Такий хирляк і пішки ходить! Чи ти такий скучний? — сказав похмурно вояк.

— Так мене нарадили. Водою — казали не їдь, бо зашкодить, Кримом — казали — йди, там здоровий воздух, вилїчиш ся. А я вже не можу й іти — прийдеть ся й умерти серед степу... Птицї порозносять моє тїло й нїхто навіть не довідаєть ся — жінка, дїти даром вижидати-муть батька, бо я писав, що вертаю, а тим часом дощі степові змиють мої кости...

— О Боже! змилуй ся! — і він почав вити як ранений вовк.

— Якого чорта виєш! — крикнув салдат і скочив на рівні ноги. — Чому не даєш людям спокою? Здихай! Або кому ти потрібний? Мовчи!

— Заїдь йому по голові, то замовкне! — бовкнув студент.

— Спім, брати́ — сказав я, — а ти чоловіче, як хочеш лежати при огни, то не вий.

— Чи ти думаєш, — сказав салдат, — що ми з тобою пестити ся будем? Кинув ти нам хлїба, то правда — але зараз потім кулю — правда? — Собака ти — иньші то би...

Вояк вкінцї замовк і простягнув ся як довгий на земли. Студент лежав уже — я також.

Вилаяний столяр скулив ся в двоє і влїпив очи в огонь. Я лежав на право від нього

і чув, як він дзвонив зубами. Студент лежав на ліво й від разу якось заснув — салдат заложив руки під голову, дивив ся на небо і почав говорити.

— Чудова ніч! що? Кілько зьвізд — і який сьвіжий воздух... А небо — як ковер який. Ой люблю я, брати́, се наше бурлацьке житє! Голод і холод, що правда, докучає нераз, але чоловік принайменьше свобідний, не має нікого над собою, не слухає ніякого пана — і про мене й голову відкуси собі, а ніхто нічого не скаже. Добре так жити! Голодний був чоловік, послїдними днями й назлостив ся — що правда — досить, але за те лежить собі тепер й дивить ся в небо, а зьвізди моргають, начеб говорили: „Нічого, старий... Ходи так дальше по сьвітї і нічим не жури ся“... І мило на души зробить ся. Гей! ти! — як тебе там називають? — столяре! Не гнїівай ся на мене — нічого не бій ся — ми хлїб з'їли — але то пусте. — Ти мав — ми не мали — тому й з'їли. А ти наче той дикун — зараз і кульку... Чи ти не знаєш, що куля може скалїчити? Дуже я був недобрий на тебе і як би ти не був тодї впав, то був би бив... бив... А що до хлїба, то завтра в Перекопі купиш, гроші маєш... я знаю... А давно тебе вже пропасниця трясе?

Довго ще звенїли в моїх ухах низький бас салдата і дрожачий голос столяра. Чорна темрява ночи спускала ся чим раз низше на землю і впивала ся глубоко в наші груди. Очи самі замикали ся до сну, що приніс із собою покріпляючий супокій...

. . . .

— Уставай! Скорше! втікаймо звідси!

Заспаний я прокинув ся і скочив на рівні ноги, в чім допоміг менї салдат підносячи мене сильною рукою з землї.

— Та скорше! Ходи! Чого бовванїєш? ходи скорше! — кричав салдат і тягнув мене за руку.

Лице його було захмарене, а очима кидав нервово на всї сторони. Я оглянув ся довкола. Сходило що йно сонце — а його ясно-блискуче проміне роз'яснило мертве лице столяра. Уста мав отворені, очи вилїзли на верх і здавало ся кидали якийсь зимний, сталевий погляд. Одїж була на грудях розірвана. Студента не було видко.

— Умер? Запитав я трясучи ся цїлий від холоду.

— Та певне! Й ти умреш, як задусить тебе хто...

— То... студент... так його? — прошептав я.

— А хто? Може я, або ти? Маєш ученого... добре справив ся, а нам добру зробив прислугу... Но! коби я був знав... був би я вчора студента... як собаку.. раз кулаком у голову тай одним меньше на сьвітї. А знаєш, що він нам наробив? Тепер мусимо ховати ся; щоб людське око не заздріло нас! Знайдуть столяра в степу, пізнають, що задушений, і маєш чисту напасть! Зачнуть питати: „А звідки йдете?... а куди?... а по що?“... Замкнуть, і хоч нїчого не знайдуть... ага! маю револьвер його за пазухою!“...

— Та викинь! — крикнув я.

— Кинути? — задумав ся салдат, — се дорога річ, варта зо три ублї... нї... не кину... може нас так зараз таки не зловлять... а зрештою хто може знати, що він мав при собі револьвер?... Ще один набій... Ой! то бито впакував

його нашому студентови! Цікаво, кілько гроший забрав? Чорт проклятий...

— Ой! бідні доньки! — сказав я.

— Е! що там доньки... виростуть... віддадуть ся... та певне не за нас... але ходїм, брате... Кудиж маємо йти?

— Чи я знаю? Ходїм на право, все одно! Там мусить бути море!

І ми пішли на право.

Я оглянув ся ще раз. Далеко за нами чорнїла темна пляма, а над нею сьвітило сонце.

— Чого оглядаєш ся? Не воскресиш його, а він нас не дожене... Учений видко має вправу — добре справив ся з ним... Ой! псують ся, брате, люди з року на рік, чим раз більше... — додав салдат.

Довкола нас простягав ся непроглядний степ і купав ся в проміню ясного, блискучого сонця і зливав ся десь далеко з небом. А виглядало се так ясно і чудово, що годї навіть припустити, аби сеся погідна, спокійна рівнина була сьвідком таких страшних, потрясаючих сцен...

— А хочеш їсти? — спитав товариш і почав крутити папіроску з чорного капчука.

— Хотїв би я знати, що будемо нинї їсти і де й як?

— Цїкаво!...

* *
*

На сьому урвав мій сусїд у шпиталї, від котрого маю се оповіданє і додав: — З салдатом заприязнили ся ми і дуже довго йшли разом, аж десь до Карської области. Добрий се був і дуже досьвідний бродяга, я його дуже

любив. До самої малої Азиї йшли ми разом, а потім розлучили ся...

— А столяра згадували? — запитав я.

— Споминали, а от і нині, — як бачите, пригадав я собі його.

— І щож?

— А що має бути? Я преці́нь не винен, що з ним так стало ся — так само як ви не будете винні, коли мені що притрапить ся... А в кінці — чи можна знати, хто чому винен?... Адже ми всі — худоба!...

ЧЕЛКАШ.

Голубе полудневе небо потемнїло і помутнїло від куряви, збитої в пристани; горяче сонце глядить у зеленковате море тьмянно, неначе крізь тонкий сїрий серпанок. Воно не може відбити ся в водї, розтинанїй ударами весел та пароплавних шруб і острими сподами турецьких фелюг*) та иньших вітрильних байдаків, що роздирають у всїх напрямах тїсну пристань, в якій свобідні морські хвилї заковані в ґраніт, придавлені величезними тягарями, що сувають ся по їх хребтах, бють у краї човнів, у береги, розбивають ся і ремствують запінені від ударів, занечищені усяким хламітєм.

Дзенькіт якірних ланцюгів, гуркіт злучників ваґонів, що підвозять товари на кораблї, металїчний бренькіт залїзних блях, що падають звідкись на брук, глуховатий стукіт дерева, дренькіт тягарових возів, свист пароплавів, раз пронизливо острий, то знов глухо ревливий, верески носильників, матрозів і митових вояків —

*) Кораблїв.

усї ті звуки зливають ся в оглушливу симфонїю робучого дня і неспокійно колишучись, стоять у небі над пристаню, немов боять ся підплисти висше і щезнути в ньому. А до них піднимають ся з землї все нові фил́ї, то глуховаті, гуркітливі, що потрясають понуро все в округ, то різкі, грімкі, що проривають запилене, горяче повітре.

Ґранїт, залїзо, дерево, брук пристанї, байдаки і люди — все віддихає сильними звуками скажено-пристрасного гимна Меркурієви. Та голоси людий ледви чутні в ньому, слабі і сьмішні. І самі люди, що були первісно причиною того шуму, сьмішні і жалісні: їх фіґурки, запорошені, обірвані, вюнкі, скорчені під тягаром товарів, що лежать на їх спинах, бігають метушливо то сюди, то туди, в хмарах пороху, в морі спекоти і гамору. А які вони нїкчемні, малі в порівнаню з залїзними кольоса́ми, що їх оточують, із купами товарів, гуркітливими ваґонами і всїм, що самі утворили! Власний твір поневолив і опанував їх.

Тяжкі ґіґанти-пароплави то свистали, то шипіли, то зітхали глубоко при повній парі, а при кождім породженім ними звуцї чутно було насьмішливу ноту іронїчної погорди до сірих, запорошених фіґурок людий, що сували ся по їх палубах і наповнювали їх глубокі черева продуктами своєї рабської працї. Сьмішні аж до слїз були довгі мотузи носильників, що переносили на своїх плечах тьсячі пудів хлїба до залїзних животів корабельних лише тому, аби заробити кілька фунтів того-ж хлїба для свойого жолудка. Обідрані, спочені, отупілі з умученя, галасу і спеки люди та могутнї, вилискуючі на сонцї, огрядні і спокійні ма-

шини, сотворені тими людьми — машини, що конець кінцем усе таки вправляли ся в рух не парою, але мускулами і кровю своїх творців... в отсїм зіставленю була цїла поема жорстокої і холодної іронії.

Галас оглушував, курява, дразнячи ніздрі, осліплювала очи, спека пражила тїло і знесилювала його, а все в округ здавало ся напружене, наспіле, зневірене, готове вибухнути якоюсь величавою катастрофою, по якій в осьвіженому повітрю буде віддихати ся свобідно і легко, на землї запанує тиша, а запилений, оглушуючий, дразливий галас, що доводить до тужливої лютости, щезне, і в гóродї, на морі, в небі, стане тихо, ясно, розкішно... Та то лише здавало ся. Здавало ся тому, що чоловік не перестав іще надіяти ся на лїпше, а бажанє — чути себе свобідним, не завмерло в ньому...

Залунало дванацять рівномірних і дзвінких ударів у дзвін. Коли завмер останнїй мідяний звук, дика музика працї стала майже до половини тихшою. По мінутї перемінила ся вона в глухе, недовільне воркотанє. Тепер стали чутнїйші голоси людий та плюскіт моря. Настала пора обіду.

I.

Коли носильники покинули роботу і розсипали ся по цїлій пристанї в галасливих громадках, та накупивши собі в перекупок усякої їди, стали обідати, появив ся нараз серед них на бруку, в затїнених кутках, Грицько Челкаш, старий, вправний вовк, дуже добре знаний робітникам із пристанї як невилїчимий пянюга та зручний, сьмілий злодій. Він був босий, у

старих, витертих штанах, без шапки, в брудній перкалевій сорочці з розірваним ковнїрем, що відкривав його рухливі, сухі і незграбні кости, покриті рудоватою шкірою. По збуреному, чорному, але припорошеному сивиною волосю і приплесканому, острому, хижому лицю було видно, що він лише що встав. У одному рудавому його усї стреміла соломка, друга соломка запутала ся в щітину лївої голеної щоки, а за ухо заткнув він собі маленьку, лише що зірвану галузку липи. Довгий, костистий, трошки пригорблений, ступав звільна по каміню і рушаючи своїм горбатим, хижим носом, кидав круг себе острі погляди, поблискував холодними сїрими очима і вишукував когось із серед носильників. Його бурі, густі і довгі вуса порушували ся, як у кота, лише що знак, а заложені за спину руки терли ся одна до другої, перекручуючи нервово довгі, криві і ціпкі пальцї. Навіть тут, посеред соток таких, як і він, обірваних і грубих босяцьких фіґур, звертав він від разу на себе увагу своєю схожістю до степового яструба, своєю худірлявістю та тим виміреним ходом, плавним і спокійним на вид, але зворушеним і зірким, як лет тої хижої птиці, яку він нагадував.

Коли він зрівнав ся з одною громадкою босяків - носильників, що розложили ся в тїни під купою кошів із вуглем, піднїс ся йому на стрічу підсадкуватий, невеличкий чоловік, з дурноватим, червоно - плямистим лицем і подрапаною шиєю, очевидно недавно сильно побитий. Він устав і пішов обік Челкаша, говорячи півголосом:

— Корабельники похопились. Шукають. Чуєш, Грицьку?

— Ну? — спитав Челкаш, спокійно змірявши його очима.

— Чого — ну? Шукають, кажу. Більше нічого.

— Щож, просили мене, аби поміг відшукувати?

І Челкаш із острою усьмішкою глянув туди, де стояв маґазин добровільної фльоти.

— Іди до чорта!

Товариш вернув назад.

— Ей, зачекай! Тебе хто так прикрасив? От попсували фаціяту... Михайла не вида́в ти тут?

— Давно не вида́в! — крикнув той, вертаючи до товаришів.

Челкаш пішов дальше. Його стрічали всюди, як добре знайомого чоловіка. Та він, завсїди веселий і ущипливий, був сегодня очевидно не в гуморі і відповідав на запити коротко і різко.

Десь зпоза пачки товару висунув ся митовий сторож, темно-зелений, обпорошений, випростований по військовому. Він заступив дорогу Челкашови, ставши перед ним у визиваючій позї і схопивши лївою рукою ручку шаблї, правою старав ся зловити Челкаша за ковнїр.

— Стій! Куди йдеш?

Челкаш подав ся крок назад, піднїс очи на сторожа і сухо засьміяв ся.

Червонаве, добродушно-хитре лице гайдука старало ся показати грізну міну; воно надулось, для того стало кругле, червоне, рушало бровами, випулювало очи — словом, було незвичайно сьмішне.

— Сказано тобі — не сьмій ходити до пристанї, бо ребра поломлю! А ти знов? — кричав грізно сторож.

— Здоров, Семеничу! Ми з тобою давно не вида́ли ся, — спокійно поздоровкав ся Челкаш і протяг до нього руку.

— Хоч би цїлий вік тебе не вида́в! Іди, йди!...

Та все таки стиснув протягнену руку.

— От що скажи, — говорив дальше Челкаш, не випускаючи із своїх цїпких пальцїв руки Семенича, потрясаючи нею по приятельськи, фамілїярно. — Ти не бачив Михайла?

— Якого Михайла? Нїякого Михайла не знаю! Забирай ся, бра', геть, бо ще маґазинер увидить, він тее...

— Рудого, що я з ним минулого року робив на „Костромі“, — упирав ся при свойому Челкаш.

— Що з ним крадеш разом, от так скажи! У шпиталь його завезли, твойого Михайла, ногу відсадила чавунна підойма. Забирай ся, бра', доки по доброму прошу, забирай ся, бо за карчило викину!...

— Ага, бачиш, а ти кажеш — не знаю Михайла... От і знаєш. Чого-ж ти такий сердитий, Семеничу?...

— Чуєш, Грицьку, ти мене не забалакуй, але забирай ся!...

Сторож почав сердити ся і оглядаючись на боки, старав ся вирвати свою руку з сильної руки Челкаша. Челкаш глядїв спокійно на нього із-під своїх густих брів, усьміхав ся під вусом і не випускаючи руки, говорив дальше:

— Ти не гони мене. Я наговорю ся досить із тобою і сам піду. Ну, говори, як проживаєш?... жінка, діточки — здорові? — І поблискуючи злобно очима вискалив зуби, усьміхаючись іронїчно тай додав: — Збираю ся до

тебе в гості, та все нема часу... от і все...

— Ну... ну... дай-но спокій!... Ти не шуткуй, дідьку костистий! Я, бра', в самій річи... Хиба ти вже збираєш ся розбивати по домах, по вулицях?

— Чого? На мій і твій вік вистане й того добра, що тут... Їй Богу, вистане, Семеничу! Ти, чую, знов дві паки мануфактури підчистив? Уважай, Семеничу, обережнійше, не попадись як небудь!...

Семенич, стрівожений нахабністю Челкаша, затряс ся увесь і прискаючи слиною, хотів щось сказати. Челкаш випустив його руку і віддалив ся спокійно довгими кроками до воріт пристані. Сторож, батькуючи несамовито, подав ся за ним.

Челкаш повеселів; він посвистував тихо крізь зуби і позакладавши руки в кишені штанів, ступав вільним кроком свобідного чоловіка, кидаючи на право і на ліво угризливі насьмішки та жарти. Йому відплачували тим самим.

— Видиш, Грицьку, як начальство тебе остерігає! — крикнув хтось із купи носильників, що вже пообідали і вилежували ся по землї відпочиваючи.

— Я — босий, тому Семенич слїдить, аби менї ногу на що не наткнути, — відповів Челкаш.

Підійшли до воріт. Два вояки обмацали Челкаша і виштуркнули легко на вулицю.

— Не пускайте його! — крикнув Семенич, що лишив ся в серединї пристанї.

Челкаш перейшов через дорогу і сїв на стовпику проти дверей шинку. Із брам пристанї виїздила з грюкотом безконечна низка

навантажених возів. Їм на стрічу котили ся порожні вози з візниками, що все на них підскакували. Пристань виригувала виючи громи, їдку куряву і потрясала землею.

Челкаш, привикши до того скаженого гармідеру, підбадьорений сценою з Семеничем, був у дуже доброму настрою. Йому вже наперед усьміхав ся порядний заробочок, що вимагав не багато праці, але багато зручности. Він був певний, що її найдеть ся в нього досить і прижмурюючи очи думав про те, як погуляє завтра рано, коли все буде зроблене і в його кишені появлять ся банкнотики... Опісля прийшов йому на гадку товариш Михайло, що був би дуже придав ся йому сегодня в ночи, коли-б не був зломив ноги. Хто знає, як йому поведеть ся без Михайла і як упорає ся з тим усім, – думав Челкаш. Яка то буде ніч?... Він глянув на небо і в долину на вулицю.

На шість кроків від нього, при хіднику, на бруку, сидів молодий парубок, опертий спиною до стовпка; він був у синій пістрьовій сорочці, в таких самих штанах, у личаках і в подертім, рудавім кашкеті. Коло нього лежала невеличка торбина і коса без кісяти, обвинена сіном і перевязана мотузком. Парубчак був широкоплечий, русявий, з обгорілим лицем, із великими голубими очима, що гляділи на Челкаша довірливо і добродушно.

Челкаш вискалив зуби, висолопив язик і зробивши страшну міну, витріщив на нього свої баньки.

Парубок, не порозумівши з початку, здрігнув ся, але зараз же розсьміяв ся і крикнув серед сьміху: „Ей, сьміхун!“ I не встаючи

майже з землї, перекотив ся від свойого стовпка до стовпка Челкаша, волочучи за собою по поросї торбину та постукуючи ручкою коси до каміня.

— Що, бра', погуляв видно здорово!... — звернув ся він до Челкаша, сїпнувши його за шматку.

— Було щось, молокососику, було щось таке! — признав ся щиро Челкаш. Йому подобав ся від разу той здоровий, добродушний парубяга з дїточими ясними очима. — З косовицї?

— Як-же-ж!.. Косили версту — закосили гріш. Кепська справа! Нар-роду — гурма! Понасходило ся голодоморів... цїни зпали, хоч не берись. На Кубанї платили по шість гривен. Чи не гаразди?... А перше, кажуть, платили три цїлкові, чотири, пять!...

— Перше!... Перше то за самий погляд на Москаля платили там трійку*). Лїт з десять тому назад я з того й жив. Прийдеш, бувало, на станицю: я Москаль, — мовиш. Зараз тебе пообзирають, пообмацують, надивують ся — і дістанеш три рублї! І напоють, нагодують. Пий у них, кілько хочеш!

Парубок, слухаючи Челкаша, розтворив із початку широко рот, показуючи на круглій фізіономії безмежний захват, але зрозумівши, що той обірванець бреше, плеснув губами і засьміяв ся. Челкаш заховував серіозну міну, скриваючи усьміх у своїх вусах.

— Ей, дядьку, ти говориш нїби правду, а я слухаю тай вірю... Нї, їй-Богу, перше там...

*) Три рублї.

— Ну, а я про що? Таж і я говорю, що, мовляв, там перше...

— Іди ти!... — махнув рукою парубок. — Що ти, швець чи кравець?

— Я? — спитав Челкаш і подумавши додав: — Я рибак...

— Риба-ак! Ага! Щож, ловиш рибу?...

— Чого рибу? Тутешні рибаки ловлять не тільки рибу. Більше потопельників, старі якорі, затоплені кораблї — все. До того є такі вудочки...

— Бреши, бреши!... Певно ті рибаки, що сьпівакть про себе:

Ми закидуємо сїти
По сухеньких беріжках,
По повненьких комірках!...

— А ти вида́в таких? — запитав Челкаш, поглядаючи з усьмішкою на нього і думаючи, що той славний парубок страшно дурний.

— Нї, де менї їх вида́ти! Чува́в...

— Подобають ся?

— Вони? Як-же!... Нїчого хлопцї, вільні... свобідні...

— А тобі що свобода?... Ти може любиш свободу?

— Та як-же? Сам собі господар, іди — куди хочеш, роби — що хочеш... Чого-ж іще! Коли зможеш порядно держати себе, коли на шиї нема у тебе каміня — се перша річ — то гуляй, кілько хочеш, Бога тільки згадуй...

Челкаш сплюнув із погордою і перервав свої запити, відвернувшись від парубка.

— Тепер от моя справа... — додавав собі той дальше духу. — Як умер менї батько, го-

сподарство мале, мама стара, вся земля виссана, що маю робити? Треба жити. А як? Невідомо Пристану зятем до доброго дому. Красно. Коби відділили доньку!... Але де — тесть, бісів син, не відділить. А я буду робити на нього... довго... літа. От які то речі! А як би мені так заробити з півтора сотки рублїв, я скоро став би на ноги і Антипови — на тобі дулю під ніс! Хочеш відділювати Марту? Нї? Не треба! Слава Богу, дївок у селї досить, вона не одна. І я був би, значить, цїлком свобідний, сам про себе... От так! — Парубок зітхнув. — А тепер нїчого не зробиш, хиба за зятя приставай. Думав я, було, піду на Кубань, цупну дві сотки рублїв — шабаш, добродїю!... А воно от куди!... не вдало ся. Ну і треба йти в зятї! У найми... Із своїм хозяйством потому не впораю ся... в нїякому разї! Гай, гай!...

Парубкови сильно не хотїло ся йти в зятї. У нього посумнїло навіть лице, обгорнуло ся тугою. Він засуятив ся тяжко на землї і вирвав Челкаша з задуми, в яку той затопив ся в часї його балаканки.

Челкаш удав, що йому не хочеть ся вже розмовляти, але все таки запитав іще:

— А тепер же ти куди?

— Ну, бра', для мене воно незвісно...

— Може ти в Туреччину зібрав ся?...

— В Ту-реч-чину! — протягнув парубок. — А то хто ходить туди з православних? Також сказав!...

— Який ти дурень! — зітхнув Челкаш і відвернув ся знов від свойого розмівника, почувши цїлковиту неохоту кинути йому хоч би одно слово. Той здоровий, сїльський парубок будив у ньому щось...

Сумне, поволи назріваюче, докучливе чуте накопичилось десь там глубоко і не давало йому скупити ся і обдумати все те, що треба було зробити в ночи.

Знесьмілений парубок бурмотав щось півголосом, кидаючи від часу до часу на босяка скісні погляди. У нього надули ся лиця, відкопирсали ся губи, а звужені очи поморгували занадто часто і сьмішно. Він очевидно не надіяв ся, що його розмова з тим вусатим голодранцем скінчить ся так швидко і образливо.

Обідранець не звертав більше на нього уваги. Він посвистував задумчиво, сидячи на стовпку і вибивав по ньому такти голою, брудною пятою. Парубкови хотїло ся поквітувати ся з ним.

— Ей ти, рибаче! Чи часто ти запиваєш ся? — почав він, але в тій же хвилї звернув до нього рибак бистро лице і спитав:

— Слухай, молокососе! Хочеш сьогодня в ночи робити зі мною, га? Говори скорше!

— Що робити? — спитав недовірливо парубок.

— Ну, що!... що скажу... Поїдемо рибу ловити. Будеш гребти...

— Так.. Щож? Нїчого. Робити можна. Лише коби не попасти в що з тобою. Ти страшно захмурений.. ти темний...

Челкаш почув щось, немов його запекло в груди і з холодною злобою промовив півголосом:

— А ти не базїкай, коли не розумієш. Як свисну тебе по головищу, то зараз тобі в нім прояснить ся...

Він скочив із стовпка, потягнув лївою рукою свій вус, а праву затиснув у залїзний, жилавий кулак і засьвітив очима.

Парубок налякав ся. Він оглянув ся швидко довкола і боязко кліпаючи підскочив теж із землї. Зміривши очима один одного, вони замовкли.

— Ну? — спитав остро Челкаш. Він кипів і дрожав від зневаги, нанесеної йому тим молодим телятком, яким він гордував за цїлий час своєї розмови, а тепер зненавидів його за те, що в нього такі чисті, голубі очи, здорове, обгоріле лице, короткі, сильні руки, за те, що воно має десь там село, а в ньому дім, за те, що його запрошує в зятї заможний мужик, за цїле його минуле і будуче житє, а особливо за те, що той дїтвак у порівнаню з ним, Челкашем, сьміє любити свободу, якій не знає цїни і яка йому непотрібна. Все неприємно дивити ся, коли чоловік, якого ти вважаєш гіршим і низшим від себе, любить або ненавидить те саме, що й ти, і таким чином стаєть ся подібним до тебе.

Парубок глядїв на Челкаша і почував у ньому свойого пана.

— Та я... — казав він — не від того... Я рад. Я-ж шукаю роботи. Менї все одно в кого-будь робити, чи в тебе, чи в иньшого. Я лише говорив до того, що ти неподібний на робітника... страшно вже теє... обдертий. Та я знаю, що то кождому може притрафити ся. Господи, або-ж я не видав пяниць! Ге, кілько!... та ще й не таких, як ти.

— Ну, добре, добре. Отже годиш ся? — спитав уже ласкавійше Челкаш.

— Я? Гайда!... з повним вдоволенєм. Кажи цїну.

— В мене ціна по роботї. Яка буде робота, який полов, значить... Пяточку можеш дістати. Зрозумів?

Тепер справа дотикала гроший, а тут хлїбороб хотїв бути точний і вимагав такої самої точности від свойого наємця. В парубку зрушила ся знов недовірливість і підзорливість.

— То, бра', ніяка запорука для мене! Менї би синицю в руки...

Челкаш перервав:

— Не говори, почекай. Ходїм до шинку!

І пішли вулицею разом обидва, Челкаш — із поважною міною господаря, підкручуючи вуси, парубок — із виразом повної готовости підпорядкувати ся йому, але все таки повний недовірливости і побоюваня.

— А як тебе звати? — спитав Челкаш.

— Гаврилом! — відповів парубок.

Коли ввійшли в брудний і закоптїлий шинок, Челкаш підійшов до шинквасу, замовив фамілїярним тоном фляшку горівки, борщ, печеню, чай, а виговоривши все, що хотїв, сказав коротко шинкареви: „Усе на борг", на що той мовчки кивнув головою. Тепер набрав Гаврило від разу більше поважаня до свойого наємця, що хоч на вид босяк, користував ся такою повагою і довірєм.

— — От тепер ми перекусимо і побалакаємо на розум. Ти посидь тут хвилинку, а я заразїсько прийду.

Він вийшов. Гаврило оглянув ся довкола. Шинок був у пивници; в ньому було вохко, темно; всюди розносив ся запах перегорілої горівки, тютюнового диму, смоли і ще чогось острого. Супроти Гаврила сидїв за другим столом пяний чоловік у матроській одїжи, з

рудою бородою, увесь обмазаний вуглем і смолою. Він бурчав, загикуючись, пісню, зложену з якихось поперериваних і поломаних слів, то страшно шипливих, то горлових. Він очевидно не був Москаль. Зараз за ним сиділи дві Молдаванки, обірвані, чорноволосі, обгорілі і також видавлювали з себе якусь пісню пяними голосами. Дальше у тьмі видніли ся ще якісь фіґури, розкуйовджені кумедно, всї на-пів пяні, крикливі, неспокійні...

Гаврилови стало моторошно тут самому. Він бажав, аби його господар вернув як найскорше. А тимчасом шинковий гамір зливав ся в одну ноту так, що здавало ся, неначе ричить якась величезна зьвірюка. Вона видає сотню найріжнїйших голосів із себе, рветь ся роздратована геть із тої камяної ями, але не находить виходу на волю... Гаврило чув, як у його тіло впивало ся щось одурливе, важке, від чого крутила ся йому голова і туманіли очи, що цікаво і з острахом бігали по шинку...

Прийшов Челкаш і вони стали їсти та пити, побалакуючи. По третїй чарцї Гаврило опянїв. Йому стало весело і хотїло ся сказати щось приємне свойому господареви, котрий — славний хлоп! — нїчого не бачучи, так смачно вгостив його. Та слова, що цілими хвилями тисли ся йому до горла, чогось не сходили з язика, отяжілого нечайно. Челкаш глядів на нього і посьміхуючись іронїчно говорив:

— Налигав ся!... Е-ех, палуба!... від пяти чарок!... як то ти робити будеш?...

— Друже!... — лепотів Гаврило. — Не бій ся! Я тебе поважаю! от що!... Позволь, най тебе поцілую!... га?...

— Ну, ну!... На, проковтни ще!

Гаврило пив і дійшов у кінці до того, що в його очах стало все колисати ся рівними, як хвилї, рухами. Йому ставало неприємно, починало нудити. Його лице робило ся глупо-радісне. Бажаючи щось сказати, він сьмішно мамляв губами і белендів. Челкаш позирав пильно на нього, розгадував щось, крутив свої вуси і все підсьміхав ся, тепер уже похмуро і злобно.

А шинок ревів пяним галасом. Рудий матроз спав, обпершись ліктями на стіл.

— Ну, йдемо! — сказав Челкаш встаючи.

Гаврило спробував підняти ся, але не потрафив і вилаявши себе погано, засьміяв ся ідіотичним сьміхом пяного.

— Підкосило! — мовив Челкаш, сїдаючи знов проти нього на стільци.

Гаврило все реготав ся, позираючи тупими очима на господаря. А той дивив ся на нього пильно, уважливо і задумливо. Він бачив перед собою чоловіка, котрого житє попало в його вовчі лаби. Він, Челкаш, почував себе в силї повернути його сяк або так. Він міг розломити його, як карту, і міг помогти йому стати на сильній основі. Чуючи себе паном другого, він тїшив ся і думав про те, що той парубок не випє нїколи такої чаші, яку доля призначила випити йому, Челкашеви.. Він завидував і спочував тому молодому житю, насьміхав ся над ним і навіть огірчував ся на думку, що воно може ще раз попасти в такі руки, як його... І всї почутя злили ся конець кінцем у Челкаша в одно — нїби вітцївське, господарське. Жалкував малого і потребував його. В кінці взяв Гаврила попід пахи і поштуркуючи легенько з заду, випровадив на шинкове подвіре,

положив на землю в тіни стоса дров, а сам сів коло нього і закурив папіроску. Гаврило поповтузив ся трохи, побелендїв тай заснув.

II.

— Ну, готовий? — спитав Челкаш півголосом Гаврила, що морочив ся коло весел.

— Зараз! Кочети́ хитають ся, — можна з раз ударити веслом?

— Нї, нї! Жадного шелесту: Подави їх сильнїйше руками, то вони увійдуть на своє місце.

Вони порали ся оба тихцем коло човна, привязаного до керми одного з цїлої фльотилї вітрильних байдаків, наповнених дубовими клепками, та великих турецьких фелюг, у половинї вже випорожнених, у половинї закиданих іще пальмою, бразолїєю та грубими відземками кипариса.

Ніч була темна, по небі сунули грубі пласти мохнатих хмар, а море було спокійне, чорне і густе, як олій. Воно дихало вохким, солоним запахом і лагідно гучало, плюскаючись об краї кораблїв, об береги, та лише що знак посувало човен Челкаша. В далекій віддалї від берега моря зарисовували ся темні кістяки кораблїв, вистрілюючи в небо острими маштами з ріжнобарвними лїхтарнями на вершках. Море відбивало сьвітло лїхтарень, засїявшись масою жовтих плямок. Вони тріпотїли дуже красно на його оксамітній, мягкій, матово-чорнїй і так рівно та сильно видутій груди. Море спало здоровим, сильним сном робітника, що сильно за дня умучив ся.

— Їдемо! — сказав Гаврило, спускаючи весла на воду.

— Гаразд! — Сильним ударом кормила витрутив Челкаш човен у водяну течію між байдаками; він поплив бистро по ховзькій воді, що під ударами весел набирала голубоватого фосфоричного полиску. Довга борозна такого полиску, мигтячи з легка, вила ся за кермою човна.

— Ну що, голова болить? — лагідно спитав Челкаш.

— Страх!... гудить як чавун. Зараз змочу її водою.

— По що? Ти на от, помочи середину, може скорше відчухраєш ся, — і протяг до Гаврила фляшку.

— Щож? Господи благослови!...

Дало ся чути тихе булькане.

— Ей ти! радий?... буде! — стримав його Челкаш. Човен помчав ся знов тихцем, просмикуючись легенько між кораблями... Нараз вирвав ся він із їх юрби і море — безконечне, могутнє, блискуче, розлягло ся перед ними, закінчуючись буцїм у віддали, де із його вод піднимали ся в небо гори хмар — лїлїово-сизих, із жовтими, пуховими рубцями по краях, зеленковатих, барви морської води і тих нудних оловяних хмар, що кидають від себе такі сумні і важкі тїни, аж придавлюють і ум і душу. Вони повзли звільна, то зливаючись, то поминаючи одна другу, мішали свої краски і форми, проковтували самі себе і знов появляли ся в нових обрисах, величаві, понурі... І щось страшне показувало ся в тім повільнім руху бездушних мас. Здавало ся, що там, на краю моря, їх безконечно багато, та що вони

будуть завсїди так рівнодушно виповзати на небо, виткнувши собі сю злобну цїль, не дозволювати йому нїколи більше яснїти над сонним морем мілїонами своїх золотих очий — ріжнобарвних зьвізд, що мов живі мрійно сияють та розбуджують високі бажаня в людях, котрим дорогий їх сьвятий і чистий полиск.

— Гарне море? — спитав Челкаш.

— Нїчого! Тілько боязко на ньому, — відповів Гаврило, вдаряючи рівно і сильно веслами по водї. Вода ледви-чутно звенїла і хлюпотїла під ударом довгих весел, плюскотїла і яснїла без перестанку теплим, голубим сьвітлом фосфору.

— Боязко! Який цимбал!... — воркнув іронїчно Челкаш.

Він, злодїй і цинїк, любив море. Його горяча, нервова натура, жадна́ вражінь, не могла нїколи наситити ся оглядуванєм тої темної, безкрайної, свобідної, могучої ширини. Для того було образливо йому чути таку відповідь на свій запит про красу того, що він любив. Сидячи на кермі, він різав своїм веслом воду і глядїв спокійно вперед, бажаючи їхати довго і далеко по тій оксамітній рівнинї.

На морі розбуджувало ся завсїди в ньому глубоке, тепле чутє, що опановувало цїлу його душу і очищувало її по трохи від житєвої поганї. Він цїнив се і любив видїти себе ліпшим тут, серед води і повітря, де думки про житє і саме житє все тратять — перші — остроту, друге — цїну. По ночах уносить ся над морем легенький шепіт його сонного віддиху; той невловимий звук вливає в душу чоловіка спокій і усмиряючи лагідно її злі пориви, зроджує в нїй могутні мрії...

— А прилади наші де? Га? — спитав нараз Гаврило, оглядаючи неспокійно човен.

Челкаш дрогнув.

— Прилади? Вони в мене при кермі.

— Які-ж то прилади? — відозвав ся знов Гаврило з підозрінєм у голосї.

— Які? підфатка і... — Але Челкашеви стало соромно брехати перед парубчаком і укривати свої справдїшні задачі; крім того йому було жаль тих думок і почувань, які знищив парубок своїм запитом. Він розсердив ся. Його запік знаний йому острий огонь у груди та в горлї і він твердо та суворо відповів Гавриловп:

— Коли сидиш там, то сиди. В не своє дїло носа не пхай. Наймили тебе гребти, то греби. А як будеш молоти язиком, буде кепсько. Зрозумів?

На хвилю здрігнув ся човен і зупинив ся. Весла лишили ся в водї, спінюючи її, а Гаврило засуятив ся неспокійно на лавцї.

— Греби!

Погана лайка затрясла повітрєм. Гаврило махнув веслами. Човен немов налякав ся і посунув ся бистро, нервово, з шумом розрізуючи воду.

— Рівнїйше!...

Челкаш припідняв ся з керми, не випускаючи весла з рук і ушпилив свої холодні очи в блїде, з дрожачими губами Гаврилове лице. Зігнутий, нахилений вперед, він подабав на кота, готового скочити. Чути було злобний скрегіт зубів і страшливе кланцанє якимись кісточками.

— Хто тут? — залунав із моря суворий оклик.

— Ну, чорте, греби!... тихше веслами!... убю, як собаку!... Ну, греби-ж!... Раз, два! Ну! Пікни тілько!... Р-розірву!... — сичав Челкаш.

— Богородице... діво... — шептав Гаврило, дрожачи і упадаючи з сил від страху і напруженя.

Човен повернув ся плавно і посунув ся назад до пристані, де збили ся огні лїхтарень у ріжнобарвну ґрупу; видно було стовбурі маштів.

— Гей, хто рипить? — долетїли слова.

Тепер голос був дальший, як перше. Челкаш успокоїв ся.

— Ти сам, друже, рипиш! — сказав він у напрямі криків, а потім звернув ся до Гаврила, що все ще шептав молитву. — Ну, бра', щасте твоє! Як би ті дияволи були пігнали ся за нами, — конець тобі. Чуєш? Я би тебе від разу... до риб!...

Тепер, коли Челкаш говорив спокійно і навіть добродушно, Гаврило, що все ще тряс ся від страху, почав просити:

— Слухай, пусти ти мене! Христом прошу, пусти! Висади де небудь! Ай-ай-ай! Про-опав я цілком!... Ну, згадай Бога, пусти! Що я тобі? Я не можу того!... Я не бував у таких справах... Перший раз... Господи! Пропаду я! Як ти, бра', підійшов мене, га? Гріх тобі!... Таж душу загубиш!... Ну, дїла-а...

— Які дїла? — суворо спитав Челкаш. — Га? Ну, які дїла?

Його бавив страх парубка і він тїшив ся і страхом Гаврила і тим, що от який він, Челкаш, грізний чоловік.

— Темні діла, бра!... Пусти, на Бога!... Що я тобі?... га? Любчику...

— Ну, ну, мовчи! Як би ти не був потрібний, то я не брав би тебе. Зрозумів? Ну, мовчи-ж!

— Господи! — ридаючи зітхнув Гаврило.

— Ну, ну!... тели ся коло мене! — перервав Челкаш. Гаврило не міг уже тепер здержати ся і хлипаючи тихо, плакав, шльохав, сував ся по лавці, але гріб сильно, розпучливо. Човен мчав ся стрілою. На дорозї показали ся знов темні тулуби кораблїв і знов човен пропав між ними, увиваючись дзиґою в вузких загонах води між їх берегами.

— Гей, ти! чуєш! Як буде хто питати про що, — мовчи, коли хочеш бути живий! Зрозумів?

— Ет!... — зітхнув безнадійно Гаврило в відповідь на суворий приказ і гірко додав: — Доле моя нещаслива!...

— Не рюмсай! — гримнув різко Челкаш.

Гаврило стратив від того викрику всяку здібність думати щобудь і омертвів, огорнений холодним прочутєм біди. Він машинально опускав весла в воду, відгинав ся назад, виймав їх, спускав знов і цїлий час глядїв уперто на свої личаки.

Сонний шум хвиль гудїв понуро і був страшний. От пристань... За її ґраніґовою стїною чути людські голоси, плюскіт води, піснї і тонкі свисти...

— Стій! — шепнув Челкаш. — Кидай весла! Упирай ся руками в стїну! Тихше, чорте!...

Гаврило, чіпаючись руками за слизький камінь, повів човен долї стїною. Човен ніс ся

без шелесту, посуваючись краєм по нарослій на каміню слизи.

— Стій! Дай весла! дай сюди! А пашпорт твій де? в торбинї? Дай торбину! Ну, давай скорше. То на те, милий друже, аби ти не смикнув... Тепер не втечеш. Без весел міг би якось утекти, але без пашпорта будеш боятиcя. Чекай! А уважай, як пікнеш — на днї моря найду!...

Ухопивши нараз за щось руками, Челкаш підніс ся в повітре і щез на стїні.

Гаврило здрігнув... То стало ся так скоро! Він почував, як із нього спадає, зсуваєть ся сей проклятий тягар і страх, який він мав при тім вусатім худім злодієви... Втїкати тепер!... І він свобідно зітхнув, оглянувшись навкруги. На лїво від нього стреміло чорне тулубище без маштів, якась величезна, безлюдна і пуста могила... Кождий удар хвилї в її боки викликував у нїй придавлений, гучний відгомін, подібний до тяжкого зітханя. Праворуч тягнула ся понад водою вохка, камяна стїна, немов холодна, велитенська змия. По заду виднїли теж якісь чорні кістяки, а з переду в отворі між стїною і берегом тої могили видно було мовчазне, пусте море, з чорними над ним хмарами. Величезні, важкі, вони сунули ся повільно, виділювали із своєї тьми пострах, готові були роздавити чоловіка своїм тягаром. Усе було холодне, темне, зловіще. Гаврилови стало страшно. Страх сей був більший від страху, навіяного Челкашем. Він обхопив груди Гаврила тугими обіймами, стиснув його в боязку грудочку і прикував до лавки човна...

А кругом усе мовчало. Анї звука, крім зітхань моря; здавало ся, що та мовчанка ви-

бухне туй-туй чимсь страшним, скажено-голосним, чимсь таким, що стрясе все море до дна, пірве важкі громади хмар на небі і розкидає по пустині моря всї ті чорні кораблї. Хмари все ще сунули ся по небі повільно і нудно, як перше, та їх виринало з моря щораз більше і можна було думати, дивлячись на небо, що й воно — море, лише розбурхане і розпростерте над другим сонним, спокійним, гладким. Хмари подабали на хвилї, що ринули на землю в діл кучерявими, сивими хребтами і на пропасти, з яких вирвані ті хвилї вітром і на зародки валів, не покритих іще зеленковатою піною лютости і гнїву.

Гаврилови видавало ся, немов його роздавлює та понура пишна окраса; він чув, що хоче бачити як найшвидше свойого господаря. А як він там лишить ся?... Час минав повільно, повільнїйше, нїж повзли ті хмари по небі... І тишина ставала щораз більше зловіщою... За стїною розляг ся плюскіт, шелест і щось подібне до шепоту. Гаврилови здавало ся, що він заразїсїнько вмре...

— Гей! Спиш? Тримай!... обережно!... — розляг ся глухий голос Челкаша.

Із стїни спускало ся щось кубічне, важке. Гаврило забрав його в човен. Спустило ся ще одно таке саме. По сьому витягнула ся в поперек стїни довга фіґура Челкаша, появили ся звідкись весла, на ноги Гаврила упала його торбина, а тяжко задиханий Челкаш усїв на кермі.

Гаврило усьміхав ся боязко і радісно, споглядаючи на нього.

— Змучив ся? — спитав він.

— А вже-ж не без того, йолупе! Ану, греби добре! Тисни цїлою силою!... Гарно ти, бра', зробив! Половина працї зроблена. Тепер проплисти лише поміж очи чортам, а потім — забирай гроші і махай до своеї Марйськи. Марйська є в тебе? Га, дитинко?

— Н - нема! — Гаврило напружував ся цїлою силою, роблячи грудьми як міхами і руками як сталевими пружинами. Вода бренїла під човном, а голуба борозна за кермою була тепер ширша. Гаврило облив ся від разу потом, але не переставав гребти з цїлою силою. Переживши двічі сеї ночи такий страх, він тепер бояв ся переживати його в третє і бажав лишень одного: як найскорше покінчити ту прокляту роботу, вийти на землю і втїкати від того чоловіка, доки він його в самій річи не вбив або не завів у тюрму. Він постановив не говорити з ним нї про що, не спротивляти ся йому, робити все, що прикаже, а як удасть ся щасливо розвязати ся з ним, зараз завтра відслужити молебен Миколї Чудотворцеви. З його груди готова була вилляти ся огнєнна молитва... Та він стримував ся, сопів як паровик і мовчав, кидаючи зпід лоба погляди на Челкаша.

А той сухий, довгий, вигнений вперед, подібний до птаха, що готов кудись летїти, глядїв своїми яструбячими очима в тьму наперед човна і рушаючи хижим, горбатим носом, тримав одною рукою цупко ручку керми, а другою торгав свій вус, що потрясав ся від усьмішок, які тільки що викривлювали його тонкі губи. Челкаш був задоволений тим, що йому пощастило ся, а також собою і парубком, так сильно перестрашеним і переверненим ним

у невільника. Він смакував наперед широку завтрішню гульню, а тимчасом тішив ся своєю силою і поневоленєм того молодого, здорового парубка. Він глядів, як той напружував ся і йому зробило ся жаль, він захотів підбадьорити його.

— Гей! — підсьміхуючись тихо заговорив він. — А що, добре ти перестрашив ся? га?

— Н-нічого!... — відітхнув Гаврило і кашельнув.

— Ну, тепер ти не дуже налягай на весла. Тепер шабаш. От іще тільки одно місце пройти-б... Віддихни трохи...

Гаврило послушно припинив ся, обтер рукавом сорочки піт із лиця і опустив знов весла в воду.

— Ну, греби тихше, аби вода не плюскотіла. Мусимо одні ворітції обминути. Тихше, тихше... бо тут, бра', народи серіозні... Як раз із стрільбою пожартують, то таку ґульку набють на лобі, що й не охнеш.

Човен перекрадав ся тепер по воді майже беззвучно. Лише з весел капали голубі краплї, а коли впадали в море, на тих місцях появляли ся на коротко такі-ж голубі плямки. Ніч робила ся щораз темнїйшою і мовчазливійшою. Небо не подабало вже тепер на розбурхане море — хмари розплили ся по ньому і покрили його рівним, тяжким покрівцем, низько опущеним понад воду, непорушним. А море стало ще спокійнїйше, чорнїйше, сильнїйше пахло теплим, солоним запахом і вже не видавало ся таким широким, як перше.

— Ей, коби дощ упав! — прошепотїв Челкаш. — Ми проїхали би так, як за заслоною.

Лїворуч і праворуч човна підняли ся з чорної води якісь будівлї — байдаки, непорушні, понурі і також чорні. На однім із них мигав огонь, хтось ходив із лїхтарнею. Море, лоскочучи їх боки, звучало прохально і глухо, а вони відповідали йому голосним і холодним відгомоном, немов сварили ся, не бажаючи йому в чомусь уступати.

— Кордони!... — ледви чутно шепнув Челкаш.

Від хвилї, коли він казав Гаврилови гребти тихше, Гаврила опанувало знов остре, вижидаюче напружене. Він подав ся ввесь наперед, у пітьму, йому здавало ся, що він росте, — кости і жили витягали ся в ньому з тупим болем, голова, набита одною гадкою, болїла, шкіра на спинї дрожала, а в ноги впихали ся маленькі, острі і холодні іголки. Очи ломило від напруженого розглядуваня тьми, з якої, як здавало ся йому, туй-туй встане щось і гаркне на них: „Стійте, злодії!“...

Тепер, коли Челкаш шепнув: „кордони!“ Гаврило здрігнув ся: остра, пекуча думка перейшла по ньому, перейшла і зачіпила туго натягнені нерви, — він хотїв крикнути, гукнути людий собі на поміч .. Він отворив уже рот і підняв ся трошки на лавцї, випняв грудь, втягнув у неї повітрє... та нараз, вражений страхом, що вдарив його, як нагайка, закрив очи і впав із лавки.

...Поперед човна, далеко на горизонтї підняв ся з чорної води моря велитенський огнисто-голубий меч, підняв ся, розтяв пітьму ночи, сковзнув ся вістрєм по хмарах на небі і ляг на грудь моря широкою, голубою смугою. Він ляг, а на смугу його полиску виплили неви-

дані до сеї пори кораблї, чорні, мовчазні, обвішані пишною, нічною мракою. Здавало ся, що вони лежали довго на днї моря, затягнені туди могутньою силою бурі, а тепер вийшли звідти на приказ огнистого меча, породженого морем, — вийшли, щоби подивити ся на небо і на все, що поверх води... Їх лаштунки обнимали собою машти і подабали на сильні водорости, що підняли ся з дна разом із тими чорними ґіґантами, обпутаними їх сіткою. І він знов підняв ся в гору з моря, той дивний голубий меч, підняв ся, блискаючи, розсїк знову ніч і ляг у-друге вже в иньшому напрямі. А там, де він ляг, виплили знов із мраки скелети кораблїв, невидимих до його появи.

Човен Челкаша зупинив ся і колисав ся на водї, немов дивуючись. Гаврило лежав на днї, закривши лице руками, а Челкаш штуркав його веслом і шипів скажено, хоч тихо:

— Дурню, таж то митовий кружляк... То електрична лїхтарня!... Вставай, бовдуре! Таж то на нас отсе кидають сьвітлом!... Загубиш, чорте, і себе й мене! Ну!...

І в кінцї, коли один із ударів острим кінцем весла осїв сильнїйше від иньших на спинї Гаврила, він зірвав ся, все боячись іще отворити очи, сїв на лавцї і вхопивши на помацки весла, рушив човен.

— Тихше! бо убю! Ну, тихше!.. Дурню, чорт би тебе взяв!... Чого ти настрашив ся? Ну, мацапуро! Лїхтарня і зеркало — тільки й усього. Тихше веслами, кислий дїдьку!.. Нахиляють так зеркало і осьвічують море, аби видїти, чи не пливуть де такі, як ми з тобою. Слїдять за контрабандою. Нас не займуть — вони за далеко відплили. Не бій ся, парубче,

не займуть. Тепер ми... — Челкаш радісно оглянув ся довкола — очевидно вийшли!.. Фі-і!.. Н-ну, маєш щастє, ти бовдуре дурноватий!..

Гаврило мовчав, гріб і тяжко віддихаючи, глядів зизом туди, де все підносив ся і опадав той огнистий меч. Він ніяк не міг повірити Челкашеви, що се лише лїхтарня з рефлектором. Холодне, голубе сяєво, що розірвало пітьму і наказало морю сьвітити ся срібним полиском, мало в собі щось невияснене і Гаврило попав на ново в гіпнозу тужливого перестраху. Прочутє обтяжило на ново його груди. Він гріб як машина і все стулював ся, немов очікуючи удару зверха; в нього не було вже ніякого бажаня — він був пустий, бездушний. Трівога сеї ночи виглодала в кінцї з нього все чоловіче.

А Челкаш знов тїшив ся: цїлковита вдача! Його привиклі до потрясень нерви вже успокоїли ся. У нього пристрасно здрігали вуси, а в очах розпалював ся жадний огонь. Він почував себе знаменито, посвистував крізь зуби, втягав глубоко в себе вохке морське повітрє, оглядав ся довкола і усьміхав ся добродушно, коли його очи затримували ся на Гаврилови.

Вітер пронїс ся і розбудив море, що знов заграло новими филями. Хмари ставали ніби тонші і більше прозорі, але небо все було обложене ними. Та хоч вітер, правда, легенький, свобідно носив ся над морем, хмари стояли непорушно, буцїм то думали якусь буденну, наприкрену думку.

— Ну, бра', очухрай ся! Вже пора! Виглядаєш, немов із твоєї шкури видавили весь

дух, а самий мішок костий лишив ся! Любчику!.. Вже конець усему. Гей!..

Гаврилови все таки мило було чути людський голос, хоч то і Челкаш говорив.

— Чую, — сказав він тихо.

— Те-те! Мякушка... Ану, сїдай на керму, а я до весел; ти змучив ся, йди!

Гаврило машинально перемінив місце. Коли Челкаш, обмінюючись із ним місцем, поглянув йому в лице і зауважав, що він хитаєть ся на дрожачих ногах, йому ще більше стало жаль парубка. Він поплескав його по плечи.

— Ну, ну, не бій ся! Ти заробив за те гарно. Я тебе, бра', надгорожу богато. Чверть паю хочеш дістати, га?

— Менї... нїчого не треба. Коби лише на беріг...

Челкаш махнув рукою, плюнув і почав гребти, закидаючи далеко назад весла своїми довгими руками.

Море розбуркало ся. Воно грало маленькими хвилями: родило їх, прикрашувало перлами піни, зводило до купи і розбивало на дрібні атоми. Піна шипіла, зітхала — і все довкола було заповнене музикальним шумом і плюскотом. Пітьма стала немов яснїйшою.

— Ну, скажи менї... — заговорив Челкаш, — прийдеш ти в село, ожениш ся, зачнеш орати землю, сїяти хлїб, жінка народить дїтий, поживи не буде ставати; ну, будеш ти цїле своє житє лїзти із шкури... Ну і що? Багато в тім смаку?

— Та який смак! — боязко і здрігаючи відповів Гаврило, — що тут...

Декуди вітер проривав хмари і з розривів виглядали голубі куснички неба з одною — двома зірками. Відбиті в розігранім морі ті зірки скакали по хвилях: то щезали, то знов ясніли.

— Держи на право! — сказав Челкаш. — Вже небавки приїдемо. Н-ну!.. Скінчили. Важка робота! От видиш як?... Одна ніч — і пів тисячки я хапнув! Га, як то?

— Пів тисячки?! — недовірливо протягнув Гаврило, але зараз таки налякав ся і спитав скоро, торкаючи ногою пачки в човні: — — А щож то за річ?

— То шовк. Дорога річ. Як би те все продав по ціні, то й тисячку перейде. Ну, я не дорожу ся... Хиба варто?..

— Т-так?... — питаючи протягнув Гаврило.

— Коби то так менї! — зітхнув він, згадавши від разу село, своє вбоге господарство, недостатки, свою матїр і все те далеке, рідне, з-за чого ходив на роботу, з-за чого так мучив ся сеї ночи. В його голові роіли ся тисячі думок про рідне село, розкинене по крутій горі по річку, сховану в лїсї берез, верб, рябини, черемшини... Ті спомини навіяли на нього якогось тепла і трохи підбадьорили його. — Ей, добре би... — журливо зітхнув він.

— Т-так!... Я думаю, що ти би зараз по залїниці домів... Вже й полюбили би тебе дївки дома, ще й як!... Яку хочеш, бери! Хату збудував би собі... ну, на хату може гроший за мало...

— То правда... на хату не стало би. В нас дорогий лїс.

— Ну, щож? Старий додав би. Коня, що? маєш?

— Кінь? Є, та дуже старий... чорт.

— Купив би, значить, коня. Красного коня! корову... Вівці... Ріжну птицю... Га?

— Не говори! Як би то так! Ох, Господи! ото пожив би!..

— Так, бра', житєчко було би нічого собі... Я також розумію ся на тім. Було колись своє гніздечко... Батько був першим богатирем у селї...

Челкаш гріб поволи. Човен колисав ся на хвилях, що шалено вдаряли в його береги; він ледви рушав ся по темному морю, а воно грало все жвавійше, моторнійше. Оба чоловіки мріяли, посуваючись по водї і задумливо споглядали довкола себе. Челкаш почав наводити думку Гаврила на село, бажаючи його трошки підбадьорити і успокоїти. З початку він говорив, підсьміхуючись скептично під вусом, але потім реплїкуючи бесїдникови і згадуючи йому про приємности сїльського житя, в яких сам розчарував ся давно, про які забув і лише тепер почав згадувати — він розпалив ся поволи і замісь розпитувати парубка про село і сїльські справи, незамітно для себе став йому сам оповідати:

— Головне в сїльському житю — се, бра', свобода! Ти господар сам для себе. В тебе свій дім — най він копійку стоїть — та все він твій. У тебе своя земля — най буде її жменя, та все вона твоя. Курка в тебе своя, яйце своє, яблоко своє! Ти цар на своїй землї!.. І потому порядок... Рано встав — робота... на весну одна, в лїті друга, в осени, в зимі знов

иньша. Куди не підеш, вернеш ся до свого дому. Тепло!... Спокій!... Цар! Чи не так? — закінчив одушевлено Челкаш довгий реєстр селянських привилеїв і прав, забувши чомусь згадати про обовязки.

Гаврило глядів на нього цікаво і також одушевляв ся. Він забув за час розмови, з ким має діло, і видів перед собою такого-ж селянина, як сам, привязаного на віки до землї багатьох поколїнь, звяваного з нею спогадами з дитиньства, що відлучив ся від неї і від журн про неї самовільно, але потерпів за ту відлуку відповідну кару.

— То, братчику рідненький, правда. Гей, яка правда! От диви ся на себе, що ти таке тепер без землї, га? Землї, бра', як матери, не забудеш довго.

Челкаш прочумав ся... Він почував той дратуючий огонь у груди, що з'являв ся все, коли його самолюбство було зачіплене ким будь, а особливо тим, що не мав цїни в його очах.

— Намолов!... — сказав він люто. Ти може думав, що я все те на правду... Чорта з два!

— От, чудний чоловік!.. — знов налякав ся Гаврило. — Або-ж я про тебе говорю? Таж таких, як ти, багато! Га-га! кілько нещасного народу на сьвітї ... Зблуканих...

— Сїдай, незграбо, до весел! — коротко скомандував Челкаш, задержавши чомусь у собі цїлу ріку поганої лайки, що тисла ся йому до горла.

Вони на ново поміняли ся місцями, при чім Челкаш, перелїзаючи до керми через пач-

ки, почув у собі горяче бажанє дати Гаврилови стусана, аби він злетів у воду, але рівночасно не найшов сили глянути йому в лице.

Коротка розмова затихла, але тепер навіть від мовчанки Гаврила віяло на Челкаша селом... Він згадував минуле, забувши кермувати човном, що повернений хвилею плив кудись на море. Хвилї нїби розуміли, що човен утратив свою цїль, і підкидуючи його щораз висше, грали ся з ним легенько, та палахкотїли під веслами своїм ласкавим голубим огнем. А перед Челкашем зносили ся бистро образки минувшини, далекої минувшини, відділеної від теперішности цїлою стїною із одинацяти лїт босяцького житя. Він видїв себе дитиною, своє село, свою матїр, красноличу, товсту жінку, з добрими, сїрими очима, батька — рудобородого велетня, з суворим лицем; видїв себе женихом і видїв жінку, чорнооку Анфісу, з довгою косою, кругленьку, пухку, веселу... і знов себе красунцем, ґвардийським салдатом; знов батька вже сивого, прибитого роботою, і матїр, поморщену, придавлену до землї; увидїв також образ зустрічі його з селом, коли він вернув ся зі служби; видїв і те, як гордив ся батько перед цїлим селом своїм Грицьком, вусатим, здоровим салдатом, хватським красунцем... Память, той бич нещасних, оживляє навіть камінє минувшини, а деколи в випиту отруту підливає краплї меду... і все лиш тому, аби добити чоловіка сьвідомістю похибок, і наказавши йому полюбити минувшину, лишити надії на будуще.

Челкаш чув себе овіяним погідною, ласкавою струєю рідного повітря, що донесло до його ух і ласкаві слова матери і поважні бе-

сїди правдивого селянина батька, багато забутих звуків і багато соковитого запаху мами-землї, лише що розмерзлої, лише що з'ораної і лише що покритої смараґдовим шовком озимини... І він чув себе прибитим, упалим, бідолашним і одиноким, вирваним і викиненим раз на все із того порядку житя, в якім виробила ся отта кров, що пливе в його жилах.

— Ей! а куди-ж ми пливемо? — спитав нараз Гаврило.

Челкаш дріґнув ся і оглянув ся трівожним поглядом хижака.

— А, чорт заніс!... Нічого... Греби сильнїйше... зараз приплинемо.

— Задумав ся? — усьміхаючись спитав Гаврило.

Челкаш пильно глянув на нього. Малий прийшов до себе цїлком; він був спокійний, веселий, а навіть буцїм триюмфував. Він був дуже молодий, цїле житє в його руках. І нїчого він не знає. То зле! Чиж земля утримає його?... Челкашеви стало ще більше досадно, коли в голові мелькнули йому отсї думки і на запит Гаврила він буркнув вовкувато:

— Я змучив ся... Тай хитає...

— Похитує, то правда.. То ми тепер, значить, не попадемо ся з тим? — Гаврило показав ногою пачку.

— Нї... Будь спокійний. От зараз передам і дістану гроші.. Так!..

— Пять соток?

— Не менше, мабуть...

— Ото се... гроші! Як би так менї, бідоласї!... Ей, заграв би я пісоньки з ними!...

— По селянству?

— А вже-ж. Я би зараз...

І Гаврило поніс ся на крилах фантазиї. Челкаш видавав ся пригнобленим. Вуси в нього обвисли, правий бік, захлюпаний филями, був мокрий, очи запали ся і втратили полиск. Він був страшно бідолашний, нещасливий. Усе хиже в його фіґурі щезло під пригнобленою задумою, що визирала навіть із складів його брудної сорочки.

— Але змучив ся я сильно... Змахав ся.

— Зарав приїдемо... Он де...

Челкаш повернув круто човен і поправцював до чогось чорного, що висунуло ся з води.

Ціле небо покрило ся знов хмарами і пілляв дощ, дрібний, теплий; він цяпав весело, падаючи на хребти филь.

— Стій! помалійше! — скомандував Челкаш.

Човен ударив носом у тулубище байдака.

— Сплять, чорти, чи що!... — воркнув Челкаш, зачіпаючи гак за якісь шнури, що опадали з країв байдака. Сходи не спущені... Ще й дощ пішов... не міг скорше! Гей ви, губки!... Гей-гей!...

— То Челкаш? — розлягло ся зверха ласкаве мурликане.

— Ну, спускай сходи!

— Калімера, Челкаш!

— Спускай сходи, дідьку вуджений! — заревів Челкаш.

— О, сердитий прийшов сегодня... Єлоу!

— Лїзь, Гаврило! — обернув ся Челкаш до товариша.

За хвилю вони були на палубі, де три темні бородаті фіґури, балакаючи оживлено з собою на чужій, неприємній мові, ди-

вели ся в човен Челкаша. Четверта, загорнена в довгу хламіду, підійшла до нього і мовчки стиснула йому руку, потім підозрено глипнула на Гаврила.

— Прилагодь на завтра гроші, — сказав коротко їй Челкаш. — А тепер я йду спати. Ходім, Гаврило! Хочеш їсти?

— Спати... — відповів Гаврило і за пять хвиль храпів у байдаку, а Челкаш, сидячи побіч нього, примірював на свою ногу чийсь чобіт, і сильовуючи задумано на бік, свистав через зуби злобно і тужливо. Потім він розтягнув ся коло Гаврила і не здоймаючи з ноги обутий чобіт, заложив руки під голову і став уважно дивити ся в стелю, рушаючи вусами.

Байдак хвилював легенько на граючій воді; де-не-де поскрипувало жалібним звуком дерево; дощ лляв ся мягенько на палубу, а хвилї хлюпотїли, бючи в береги байдака... Все те було тужливе і звучало, як колискова пісня матері, що не має надії на щастє свойого сина...

Челкаш, вискаливши зуби, підоймив голову, оглянув ся довкола... і шепнувши щось, ляг знов, розкинувши ноги. Він став подібний до великих ножиць.

III.

Він прокинув ся перший, оглянув ся боязко довкола, успокоїв ся і поглянув на Гаврила, що ще спав. Той храпів солодко і усьміхав ся чогось через сон цїлим своїм дитинячим, здоровим, обпаленим лицем. Челкаш зітхнув і поліз у гору по вузькій шнурковій драбинцї. На дно байдака спозирав оловяний

кусник неба. Був день, але по осїнньому скучний і сїрий.

По двох годинах Челкаш вернув ся. Лице його було червоне, вуси бутно закручені в гору, на губах сияла добродушно-весела усьмішка. Він був убраний в довгі, міцні чоботи, куртку, шкіряні штани і подабав на стрільця. Цїлий його костюм був витертий, але міцний і дуже підходив до нього: робив його фіґуру ширшою, укривав худірлявість і надавав йому вояцький вид.

— Гей, бичку, вставай!... — штуркнув він ногою Гаврила.

Той підскочив і не пізнавши його зі сну, видивив ся на нього мутними очима. Челкаш зареготав ся.

— А диви який!... — засьміяв ся вкінцї Гаврило. — Паном став!

— У нас се скоро. Але й боязливий ти! Га-га! Кілько ти разів збирав ся вчора в ночи вмирати, га? Скажи-но!

— Та, бачиш, я перший раз у такій справі. Кілько то разів можна було загубити душу на ціле житє!

— Ну, а ще раз поїхав би, га?

— Ще? Та знаєш... як то тобі... сказати? Задля якої користи?... от що!

— Ну, а як би так дві перісті?*)

— Двіста рублїв? Нічого... Можна би...

— Стій! А як душу загубиш?,..

— Та знаєш, може... і не загублю! — усьміхнув ся Гаврило. — Не загублю, а зроблю ся чоловіком на ціле житє!

---

*) Росийський сторублевий банкнот має три колїри.

Челкаш реготав ся весело.

— Ну, гаразд! Годї жартувати. Їдьмо на беріг... Збирай ся!

— Та менї що? Я готовий...

Сїли знов обидва до човна. Челкаш при кермі, Гаврило при веслах. Над ними небо, сїре, рівно закрите хмарами; з їх човном грає ть ся мутно зелене море і підкидує його на хвилях, на разї дрібних, що весело кидають у нього ясні, солоні краплї Далеко проти носа виднїеть ся жовта пасмуга пісковатого берега, а за кермою втїкає в віддаль свобідне, жартливе море, покрите цїле перелетними громадами хвиль, прикрашених уже декуди пишними, білими перлами піни. Также в віддали видно багато кораблїв, що хитають ся на груди моря, а на лїво — цїлий лїс маштів і білї громади міських домів. Звідти розливаєть ся по морі глухий гомін; він гуркотить і разом із плюскотом хвиль творить сильну музику... А на те все накинена тонка опона попелястої мраки, що віддалює предмети один від другого...

— Гей, розгуляєть ся над вечір добре! — кивнув Челкаш головою на море.

— Буря? — спитав Гаврило, розрізуючи сильно хвилї веслами. Він був мокрий від голови до ніг; його змочили ті краплї, розкидувані вітром по морю.

— Еге!.. — потакнув Челкаш.

Гаврило поглянув цїкаво на нього...

— Ну, кілько-ж тобі дали? — спитав він вкінцї, бачучи, що Челкаш не збираєть ся розпочинати розмову.

— А-от! — сказав Челкаш, показуючи щось Гавриловн, витягнене з кишенї.

Гаврило побачив банкноти, які приймили в його очах яркі, радісні відтїнки.

— Ей ти! А я думав, що ти брехав менї!.. То... кілько?

— Пять сот сорок! Гарно?

— Гар-рно!... — шепнув Гаврило, проводжуючи ласими очима пятьсот сорок рублїв знов у кишеню. — Гей, гей!.. Коби то менї такі гроші!... — і він зітхнув болїсно.

Погуляємо з тобою, парубче! — радісно крикнув Челкаш. — Гей, випємо!... Не гадай, я тобі, бра', дам... Сорок дам! га? Вдоволений? Хочеш, зараз дам?

— Коли... не кривдно тобі... щож? Я візьму!

Гаврило тряс ся ввесь від вичікуваня і ще від чогось острого, що ссало його груди.

— Ха-ха-ха!... Ах ти, чортова ляльочко! Візьму! Візьми, бра', прошу! Я дуже тебе прошу, візьми! Я не знаю, де менї таку купу гроший подїти! Висвободи ти мене, візьми, на!...

Челкаш наставив Гаврилови кілька банкнотів. Той узяв дрожачою рукою, кинув весла і став ховати їх кудись за пазуху; очи прищурив захланно і сильно втягав у себе повітре, немов пив щось пекуче. Челкаш глядїв на нього з іронїчною усьмішкою. А Гаврило спіймав знов уже весла і гріб нервово, сквапно, боязко, спустивши очи в долину. У нього дрожали плечі і уха.

— Але ти ласий!... То не красно... Зрештою щож?... Селянин... — задумливо сказав Челкаш.

— Ба, з грішми чого не можна зробити!... — відповів Гаврило, спалахнувши нараз увесь

пристрасним зворушенем. І він уривчасто, жахливо, немов догонюючи свої думки і в леті хапаючи слова, заговорив про сільське жите з грішми і без гроший. Поважане, вдоволене, свобода, радощі!...

Челкаш слухав його уважно, з поважним лицем і з очима навіяними якоюсь думкою. Від часу до часу він усьміхав ся вдоволеним усьміхом.

— Приїхали! — перервав в кінці Челкаш Гаврилові слова.

Хвиля підхопила човен і спритно вбила його в пісок.

— Ну, бра', тепер кінець. Човен треба витягти дальше, аби не взяла вода. Прийдуть за ним. А ми з тобою — прощавай! Звідси до міста вісїм верст. Ти вернеш ся назад до міста, га?

На Челкашовім лиці все сияв добродушно-хитрий усьміх і весь він мав вид чоловіка, що задумав щось дуже приємне і неочікуване для Гаврила. Заложивши руку в кишеню, він шелестїв там банкнотами.

— Нї... я... не піду... Я... — Гаврило задихав ся і давив ся чимось. В ньому грала цїла тьма бажань, слів, чутя, що взаїмно проковтували себе і палили його, як огнем. Челкаш глянув на нього здивований.

— Що тебе так корчить? — спитав він.

— Ет, то... — Гаврилове лице то червонїло, то блїднїло, він мяв ся на місцї, чи то бажаючи кинутись на Челкаша, чи то розриваний иньшим бажанєм, яке приходило йому трудно сповнити. Челкашеви зробило ся маркітно на вид такого парубкового зворушеня. Він чекав, як воно вибухне.

Гаврило почав якось дивно сьміяти ся сьміхом подібним до плачу. Голова його похилила ся; виразу його лиця Челкаш не бачив; були видні неспокійні уха, що червоніли, то блїдли.

— Ну, до чорта! — махнув рукою Челкаш. — Залюбив ся ти в минї, чи що? Мнеть ся, як дївчина!... Може прикро зі мною розстати ся? Гей, молокосе! Говори, що тобі! А нї, то я йду!...

— Йдеш?! — крикнув голосно Гаврило.

Пісковатий і пустий беріг дрігнув від його крику, а жовті гори піску буцїм сколисали ся. Дрігнув і Челкаш. Нараз зірвав ся Гаврило зі свойого місця, кинув ся до ніг Челкаша, обіймив їх своїми руками і притяг до себе. Челкаш захитав ся, гримнув важко на пісок і заскреготавши зубами, махнув сильно в повітрю своєю довгою рукою, затисненою в кулак. Але він не вспів ударити Гаврила, затриманий стидливим і благаючим його шепотом:

— Голубе!... Дай ти менї... ті гроші! Дай, на Христа!... Що вони тобі? Лише на одну ніч... одну ніч... А менї на довгі лїта потрібні... Дай... молити ся за тебе буду! Вічно... у трьох церквах... за спасене душі твоєї!... Ти їх на вітер... а я би їх у землю... Ах, дай менї їх! Що тобі по них?... Чи вони тобі дорогі? Одна ніч... тай богач! Зроби добре дїло! Ти й так пропащий... Тобі не вийти... А я би... ах, дай ти їх менї!

Челкаш наляканий, здивований і озлоблений сидів на піску, подавшись назад і впершись у нього руками; сидів, мовчав і вивалював страшно очи на парубка, що запхав голо-

ву між його коліна та шептав, задихуючись, свої просьби. Він відтрутив його в кінці, зірвав ся на ноги, і вложивши руку в кишеню, кинув у Гаврила банкнотами.

— На, собако! Жери!... — крикнув він, дрожачи від зворушеня, острого жалю і ненависти до ласого раба. Кинувши гроші, він почув себе героєм. Юнацтво сьвітило ся в його очах, у цїлій фіґурі.

— Я сам хотів тобі більше дати. Я розжалобив ся вчора... згадавши село... Подумав: чекай, поможу парубкови. Я чекав, що ти зробиш, чи попросиш, чи нї. А ти... Гей, торбаю! Жебраку!... Чиж можна себе із-за гроший так мучити? Цимбале! Ненажерливі чорти!... Самі себе не тямлять... За пятака себе продаєте, га?...

— Голубе! Нехай Христос спасе тебе! Таж тепер у мене що?... тисячі!... я тепер... богач!... вищав Гаврило радісно, дрожачи весь і ховаючи гроші за пазуху. — Ах, любчику!... На віки не забуду!... Нїколи! І жінцї і дітям прикажу... молити ся!

Челкаш слухав його радісного ленементу, глядів на сияюче, змінене надміром жадоби лице і почував, що він — злодій, гуляка, відірваний від усего рідного — нїколи не буде такий ненажерливий, низький, не буде не тямити себе. Нїколи не стане таким!... І та гадка, те почутє, наповнюючи його сьвідомістю своєї свободи і юнацтва, затримували його коло Гаврила на пустім, морськім березї.

Ущасливив ти мене! — кричав Гаврило і схопивши Челкашову руку, тулив її до свого лиця. Челкаш мовчав і по вовчому вискалював зуби. Гаврило все виливав ся:

— Та я що думав? Їдемо ми сюди... я гроші... видів... гадаю... спійму його.. тебе... веслом р-раз! гроші собі, його в море... тебе буцїм то. Хто, мовляв, його дістане? А найдуть, не будуть допитувати ся — як, та хто його теє... убив! Не такий він, мовляв, чоловік, щоби з-за нього здіймати галас!... Непотрібний він на землї! Кому за ним уймити ся? От видиш що, га?...

— Дай сюди гроші!... — ревнув Челкаш, хапаючи Гаврила за горло.

Гаврило сіпнув ся раз, два... друга Челкашова рука обвила ся гадюкою довкола нього... тріск роздираної сорочки — і Гаврило лежав на піску з глупо вибалушеними очима, лапаючи пальцями рук повітрє і махаючи ногами. Челкаш випростований, сухий, хижий, вискаливши злобно зуби, сьміяв ся дрібним, їдким сьміхом, а його вуси дрожали нервово на вайлуватім, острім виду. Нїколи, за цїле житє не били його так болюче і нїколи не був він такий лютий.

— А що, щасливий ти? — запитав він іронїчно Гаврила і обернувшись до нього плечима, відійшов у напрямі до міста, Та ще не зробив двох кроків, як Гаврило зігнув ся по котячому, прикляк на одно колїно і замахнувшись широко в повітрю, шпурнув на нього круглим каменем, крикнувши злобно:

— Р-раз!...

Челкаш йойкнув, схопив ся руками за потилицю, подав ся наперед, повернув ся до Гаврила і впав лицем у пісок. Гаврило завмер, позираючи на нього. Він ворухнув ногою, спробував піднести голову і здрігнувши, витягнув ся, як струна. Гаврило кинув ся втїкати в

віддаль, де над мрачним степом звисла мохната чорна хмара і було темно. Хвилї шелестїли залїтаючи на пісок, перемішували ся з ним і знов підмивали. Піна шипіла, а краплї води лїтали по воздусї.

Люнув дощ. Зразу рідкий, він швидко перейшов у сильний, уливний, що цюрів із неба тонкими струями. Вони сплїтали цїлу сїтку з ниток води, сїтку, що від разу закрила віддаль степу і віддаль моря. Гаврило щез у нїй, довго не було видно нїчого, крім дощу і довгого чоловіка, що лежав у піску над морем. Та нараз зпосеред дощу знов з'явив ся Гаврило; він летїв, як куля; добігши до Челкаша, упав перед ним і став повертати його на землї. Його рука оббабрала ся в теплу, червону слизь.. Він здрігнув і захитав ся; його лице було божевільне, блїде.

— Бра', встань-но! — шептав він під плюскіт дощу Челкашеви в ухо.

Челкаш очуняв і трутив від себе Гаврила, промовивши охрипло:

— Йди... геть!...

— Бра'! Прости.. то диявол мене... — дрожачи шептав Гаврило і цїлував Челкашову руку.

— Іди... Забирай ся... — хрипів той.

— Здійми гріх із душі!... Рідненький! Прости!...

— Про... іди ти!... Іди до дїдька! — крикнув нараз Челкаш і сїв на піску. Лице в нього було блїде, люте, очи мутні і все жмурили ся, немов би йому дуже хотїло ся спати. — Чого тобі... ще? Зробив... своє дїло... і йди! Забирай ся! — і він хотїв прибитого горем Гаврила трунути ногою, але не зміг і знов був би пе-

ревернув ся, як би Гаврило не підтримав його, обійнявши за плечі. Лице Челкашове стояло тепер на рівні з лицем Гаврила. Обоє були блїді, збіджені, страшні.

— Тьфу! — плюнув Челкаш у широко отверті очи свойого помічника.

Той покірно обтер ся рукавом і прошептїв:

— Роби, що хочеш... Не відповім нї словечком. Прости ради-Христа!

— Паскуда!... Навіть підлестити ся не вмієш!... — промовив згірдливо Челкаш. Він витяг із-під своєї куртки сорочку і мовчки, закусуючи зуби, почав обвязувати собі голову. — Гроші взяв? — процїдив він через зуби.

— Не брав я їх, бра'! Не треба менї! біда від них!...

Челкаш засунув руку в кишеню своєї куртки, витягнув пачку банкнотів, один поклав назад у кишеню, а решту кинув Гаврилови.

— Візьми і забирай ся!

— Не возьму, бра'... Не можу! Прости!

— Бер-ри, кажу! — заревів Челкаш, завертаючи страшно очима.

— Прости!... Тодї возьму... — боязко сказав Гаврило і впав у ноги Челкашови на вохкий пісок, поливаний щедро дощем.

— Брешеш, візьмеш, палубо! — з переконанєм сказав Челкаш і піднявши з натугою його голову за волося, пхнув йому гроші в лице.

— Бери, бери! Чей-же не дармо робив! Бери, не бій ся! Не стидай ся, що мало не вбив чоловіка! За такими людьми, як я, нїхто не буде шукати. Іще спасибі скажуть, як довідають ся. На, бери! Нїхто не довідаєть ся

нічого про твоє діло, а нагороди воно не варте· Ну, от!..

— Бра'! а простиш мені? Не хочеш, га? — слїзно спитав він.

— Рідний!... — відповів Челкаш під його лад, підіймаючись на ноги і похитуючись. — За що? Нї за що! Нинї ти мене, завтра я тебе...

— Ех, бра', бра'!,.. — жалісно зітхнув Гаврило, повертаючи головою.

Челкаш стояв перед ним і дивно усьміхав ся, а шмата на його голові, зачервонена потрохи, подабала на турецьку фезку.

Дощ лив, як із відра. Море ревіло глухо, а хвилї, тепер уже гнївно і несамовито, били об береги.

Оба чоловіки замовкли.

— Ну, прощавай! — насьмішливо і холодно сказав Челкаш, пускаючись у дорогу.

Він заточував ся, ноги трясли ся, а голову тримав так чудно, як би бояв ся загубити її.

— Прости,. бра'!... — іще раз попросив Гаврило.

— Нїчого! — холодно відповів Челкаш, пустившись у дорогу.

Він пішов, хитаючись і піддержуючи долонею лївої руки голову, правою торгав лагідно свій бурий вус.

Гаврило довго глядів у слїд за ним, доки не щез у дощи, що все густїйше лив ся із хмар у тонких, безконечних струях та ослонював степ непроникливою мракою сталевої барви.

Потім Гаврило здоймив свій мокрий кашкет, перехрестив ся, глянув на гроші, затиснені в долонї, зітхнув свобідно і глубоко, сховав їх

за пазуху і широкими, твердими кроками пішов понад беріг у противну сторону від тої, куди завернув Челкаш.

Море вило, викидало величезні, важкі хвилї на надберіжний пісок і розбивало їх на краплї і на піну. Дощ сїк густо і воду і землю... вітер ревів... Усе довкола наповняло ся витєм, ревом, гуком. Із-за дощу не видно було нї моря, нї неба.

Незабавки дощ і краплї хвиль змили червону пляму на тім місцї, де лежав Челкаш, змили слїди Челкаша і слїди молодого парубка на надберіжнім піску... На пустому березї не лишило ся нїчого на спомин маленької драми, що розіграла ся між двома людьми.

В. Г.

Зазубрина.

...Кругле вікно моєї комірки виходило на тюремне подвіре. Воно було дуже високо від землї, але приставивши до стїни стіл і вилїзши на нього, я міг видїти все, що творило ся на подвірю. Над вікном під дахом голуби звили собі гнїздо, і коли я бувало дивив ся з вікна в низ на подвіре, вони воркували над моєю головою

В мене було досить часу, аби з мого „високого“ становища познайомити ся з населенєм тюрми, і я знав, що найвеселїйший чоловік серед її понурого і сїрого населеня називав ся Зазубрина.

Се був кремезний і грубий парубяга з червоним обличєм і високим чолом, з-під котрого все оживлено сьвітили ся великі ясні очи.

Свою шапку носив він на потилици, уха якось сьмішно стреміли на його голенїй голові, тасьми від обшивки сорочки він нїколи не за-

вязував, блюзи не запинав, а кождий рух його рук давав пізнати в нїм душу, нездібну до зневіри і злости.

Все з реготом на устах, рухливий і голосний, був він божком тюрми; його все окружала купа сїрих товаришів, а він сьмішив і забавляв її ріжними сьмішними штуками, прикрашуючи своєю щирою веселістю понуре і нудне житє...

Раз вийшов він з комірки на прогульку з трьома щурами, запряженими хитро в шнурки. Зазубрина бігав за ними по подвірю, викрикуючи, що їде трійкою; щурі, здурівши від його крику, кидали ся на всї боки, а арештанти-видцї реготали як дїти, дивлячись на того грубого чоловіка і його трійку.

Він, розуміється, думав, що живе виключно для розвеселюваня людий, а щоби сю цїль осягнути, не перебирав у средствах. Иноді його винахідливість прибирала жорстокі форми; на примір раз приклеїв він чимось до стїни волосє хлопчика-арештанта, що дрімав сидячи під тою стїною, а коли волосє присхло, нагло розбудив його. Хлопчик швидко скочив на ноги і вхопившись тонкими і худими руками за голову, впав з плачем на землю. Арештанти реготали і Зазубрина був задоволений. Опісля — я видїв се з вікна — він приголубив хлопчика, який лишив на стїнї порядний жмут свого волося.

Крім Зазубрини був у тюрмі ще один любимець — рудий, товстий кіт, маленьке, всїми розпещене, веселе сотворінє. Виходячи на прогульку, арештанти кождого разу десь його відшукували і довго з ним грали ся, передаючи його з рук на руки, бігаючи за ним

по подвірю і позволяючи йому драпати собі руки і лиця, оживлені тою забавою з пестієм.

Коли на сцену з'являв ся кіт, відвертав увагу від Зазубрини, чим сей не міг бути задоволений. Зазубрина був у души артист і як артист був він не під міру талантови самолюб. Коли його публика одушевлялась котом, він лишав ся сам, сїдав десь у кутї на подвірю і відти слїдив за товаришами, що в ту хвилю забули про нього. А я зі свого вікна слїдив за ним і відчував усе те, чим повна була його душа в такі хвилї. Менї здавало ся неминучим, що Зазубрина забє кота при першій нагоді, і менї жаль було веселого арештанта. Стремлїнє чоловіка бути осередком загальної уваги людий — шкідливе для нього, бо нїщо не вбиває душі так швидко, як бажанє подобатись людям.

Коли сидиш у тюрмі, — навіть житє грибків-плїсняків на її стінах здаєть ся цікавим, і тому зрозуміла увага, з якою я слїдив із вікна за маленькою драмою в низу, за тою заздрістю чоловіка задля кота, і зрозуміла та нетерплячка, з якою я ждав розвязки. Вона надійшла і розігралась. А було се так:

Раз у яркий соняшний день, коли арештанти висипались із комірок на подвірє, Зазубрина побачив у кутї подвіря ведро зеленої фарби, лишене малярями, що малювали дах тюрми. Він підійшов до нього, подумав над ним і замочивши палець у фарбу, помалював собі вуси на зелено. Ті зелені вуси на його червоній пицї викликали загальний регіт. Якийсь підросток захотїв покористувати ся ідеєю Зазубрини і також почав був малювати собі верхню губу, але Зазубрина, замочивши руку в ведрі, замастив йому зручно цїле лице.

Підросток порскав і махав головою, Зазубрина пританцьовував довкола нього, а публика реготала, заохочуючи свого весельчака одобряючими окликами.

Як-раз у ту хвилю з'явив ся на подвірю рудий кіт. Він ішов по подвірю не кваплячись і ґраціозно піднимаючи лапки, махав піднятим до гори хвостом і очевидно нї крихітки не бояв ся попасти під ноги юрби, що шалїла довкола Зазубрини і обмазаного ним підростка, який пильно розтирав долонями по лицї липку мішанину олїю і фарби.

— Братя! — крикнув хтось. — Мишка прийшов!

— А! злодюжка-Мишка!

— Рудий! Киценька!

Кота вхопили і він переходив з рук на руки, пещений усїми.

— Бач, як наїв ся! Черево яке грубе!

— Як він швидко росте!

— Драпає, чорт!

— Пусти його! Нехай сам скаче!

— Ну, я підставлю плечі... Скачи, Мишка!

Довкола Зазубрини було пусто. Він стояв сам, обтираючи пальцями фарбу з вусів, і дивив ся на кота, що скакав по плечах арештантів. Се всїх дуже бавило і сьміх лунав раз-у-раз.

— Братя! Ану, помалюємо кота! — залунав голос Зазубрини. Він звучав так, неначе Зазубрина, пропонуючи ту заб[illegible]осить рівночасно згодити ся на неї.

Юрба арештантів загудїла.

— Адже він від того здохне! — замітив хтось.

— Від фарби? От-то сказав!

— Ану, Зазубрина, малюй живо!

Широкоплечий парубок з огненно-рудою бородою закликав з одушевленем:

— І видумав сатана таку штуку!

Зазубрина вже держав кота в руках і йшов з ним до ведра з фарбою.

„Далї, братя, адивіть...

— сьпівав Зазубрина.

Малюєть ся рудий кіт!

Весь зелений буде.

Вдарте у присюди!“

Зірвала ся буря реготу, арештанти аж брали ся за боки. Я бачив, як Зазубрина, держачи кота за хвіст, занурив його в ведро і пританцьовуючи сьпівав:

„Гей постій, не мявчи,
батька хресного не вчи!“

Регіт розгаряв ся. Хтось запищав тонким голосом:

— Ой-ой-ой! Ой, Юда кривобокий!

— А бодай вас! — стогнав другий.

Заходили ся від сьміху, душили ся ним, він кривив тїла тих людий, згинав їх, тряс ними і лунав у воздусї — могучий, безжурний, все зростаючи і доходячи майже до гістерики. З вікон жіночого відділу дивили ся на подвірє усьміхнені лиця в білих хустках. Дозорець, оперши ся плечима о стїну, випнув наперед своє велике черево і піддержуючи його руками, видавав із себе сальви густого, басового сьміху, від якого [illegible]шив ся.

Сьміх порозкидав людий на всї боки кругом ведра. Викидуючи ногами дивні штуки, Зазубрина ходив у присюди, присьпівуючи:

„Гей, житє веселе раз!
Сїра кітка була в нас,

а її син, рудий кіт,
днесь зелений, адивіть!“

— Буде, чорт би тебе взяв! — закликав, стогнучи огненно-рудий бородач.

Але Зазубрина був у захваті. Довкола нього лунав безтямний сьміх сїрих людий, і Зазубрина знав, що се як-раз він заставляє їх так сьміяти ся. В кождім його руху, в кождім виразї його рухливого сьміхунського облича ясно пробивала та сьвідомість і все його тїло здрігало від роскоші триюмфу. Він держав кота вже за голову і стріпуючи з його шерсти лишню фарбу, в екстазї артиста, сьвідомого своєї побіди над юрбою, танцював без перестанку і імпровізував:

„Гей, ріднесенькі брати́,
Подивіть ся між сьвятих,
щоб імя котови дать,
як його тепер нам звать?“

Довкруги все сьміяло ся розшалїлою, безтямною веселістю арештантів... Сьміяло ся сонце на склї вікна з зелїзною решіткою, усьміхало ся синє небо́ над тюремним подвірєм, а навіть старі, брудні стїни тюрми усьміхали ся усьмішкою істот, які обовязані здушувати в собі радість, хоч-би вона й як бушувала в них. Ізза решітки вікон жіночого віддїлу дивили ся на подвірє облича женщин; вони також сьміяли ся, а їх зуби яснїли на сонци. Все кругом неначе переродилось, скинуло з себе нудний сїрий тон, що наводив тугу і зневіру, і ожило, проняте тим очищуючим сьміхом, що, як сонце, навіть болото заставляє бути більше приличним.

Положивши зеленого кота на траву, якої вершки, пробиваючись поміж камінєм, пестрили

тюремне подвірє, Зазубрина, подразнений, задиханий і спітнїлий, все ще танцював свій дикий танець.

Але сьміх уже гас... Його було занадто богато і він утомив людий. Дехто ще гістерично пищав, деякі ще реготали, але вже з перестанками... На конець прийшли хвилї, коли всї мовчали крім сьпіваючого до танцю Зазубрини і кота, що тихо і жалібно мявкав, повзучи по траві. Він майже не ріжнив ся від неї барвою і мабуть фарба ослїпила його, звязала його рухи... Великоголовий, слизький, він бездушно повз на дрожачих лапках, задержуючи ся, неначе приклеюючись до трави, і все мявкав...

„Диви, народе хрещений,
шука' місця кіт зелений,
бувший рудий Мишка-кїт
місця не найде собі!" —

коментував Зазубрина рухи кота.

— Ади, собака, як вдатно! — сказав рудий дїтвак. Публика глядїла на свого артиста пересиченими очима.

— Мявкає! — заявив підросток-арештант, вказуючи головою на кота, і поглянув на товаришів. Вони, слїдячи за котом, мовчали.

— Що-ж, він на цїле житє лишить ся зеленим? — запитав підросток.

— А кілько йому жити? — заговорив сивий, високий арештант, присїдаючи коло Мишки. — От він підісхне на сонци, шерсть у нього склеїть ся, тай здохне,..

А кіт мявкав роздираючим голосом, викликаючи реакцию в настрою арештантів.

— Здохне? — запитав піоросток. — А коли-б його вимити?

Йому ніхто не відповідав. Маленький, зелений клубок суятив ся коло ніг тих грубих людий і був такий бідний у своїй безпомічности.

— Ф-фу! Зігрів ся! — закликав Зазубрина, кидаючись на землю. На нього не звернули уваги.

Підросток присунув ся до кота і взяв його в руку, але зараз положив назад на траву, заявивши:

— Весь горячий...

Опісля оглянув товаришів і жалісно промовив:

— От і Мишка! І не стане в нас Мишки! На що вбили сотворінє? Також...

— Ну, чей виздоровіє, — сказав рудий. Зелене погане сотворінє все повзало по траві, двацять пар очий слідило за ним, але вже ні на однім обличчю не було й тіни усьмішки. Всї були понурі, всї мовчали і всї стали такі самі бідні, як той кіт, неначе він сповістив їх про своє терпінє, а вони відчули його біль.

— Виздоровіє! — усьміхнув ся підросток, підвисшаючи голос. — також... Був Мишка... всї його любили... За що його мучите? Добити-б або що...

— А хто все? — крикнув злобно рудий арештант. — От він, чортове насїнє!

— Ну, — сказав Зазубрина примиряючо, — чей-же ми всї разом порішили!

І він скулив ся, неначе від студени.

— Всї разом! — покривив ся йому підросток. — Також! Ти один винен... так!

— А ти, телятко, не блей! — порадив миролюбно Зазубрина.

Сивий старець узяв кота на руки і оглянувши його старанно порадив:

— Коли його викупати в нафті, фарба змиєть ся!

— А по мойому, взяти його за хвіст і викинути через мур, — сказав Зазубрина і усьміхаючись додав: — Се найпростійша річ.

— Що-о? — заревів рудий. — А коли я тебе самого так? Хочеш?

— Чорт! — закричав підросток і вихопивши кота з рук старця, кинув його кудись. Старець і ще кілька людий пішло за ним.

Тоді Зазубрина лишив ся сам серед людий, що дивились на нього злісими і понурими очима. Вони неначе ждали чогось від нього.

— Адже я не сам, братя! — сказав жалісно Зазубрина.

— Мовчи! — крикнув рудий, оглядаючи подвіре, — не сам! А хто ще?

— Адже всі! — вирвало ся звінко в весельчака.

— У, собака!

Рудий заїхав йому кулаком у зуби. Артист відхилив ся в зад, але там зустрів його потиличник.

— Братя... — просив ся він покірно, але „братя“ бачили, що оба дозорці далеко від них і обступивши свого любимця тісною купою кількома ударами збили його з ніг. Здалека можна було їх збиту ґрупу взяти за компанію, що оживлено розмовляє. Окружений і закритий ними, Зазубрина лежав під їх ногами. Зрідка гомоніли глухі звуки, — се били ногами по ребрах Зазубрину, били без поспіху, без злости, дожидаючи, коли чоловік, що вив

ся як вуж, відкрие якесь особливо догідне місце для удару ногою.

Се тягло ся зо три мінути. Нараз залунав голос дозорця;

— Гей, ви, чорти! Знай край тай не падай!

Арештанти перервали збитковане не від разу. Один за другим розходились вони від Зазубрини, а кождий на відхіднім прощав ся з ним копняком ноги.

А коли вони розійшли ся, він лежав далї на земли. Лежав грудьми до землї, плечі в нього дрожали — мабуть плакав — він усе кашляв і відхаркував. Потім обережно, немов боячись розсипати ся, почав піднїмати ся з землї. опер ся о неї лївою рукою, опісля підігнувши одну ногу і завивши як хора собака, сїв на земли.

— Удавай! — крикнув грізно рудий. Зазубрина заметушив ся на земли і швидко встав на ноги.

Опісля, хитаючись, попрямував до одної зі стін тюрми. Одна його рука була притиснена до грудий, другу простягав він наперед. От він опер ся нею о стїну і ставши, схилив свою голову до землї. Він кашляв...

Я бачив, як на землю падали темні каплї, зовсїм добре було видно, як вони мелькали на сїрім фонї тюремної стїни.

А щоби не заваляти своєю кровю правительственного будинка, Зазубрина старав ся всїляко ляти її на землю так, аби нї одна капля не попала на стїну.

З нього сьміялись...

Від тоді кіт зник... І Зазубрина вже з нїким не дїлив ся увагою мешканців тюрми.

М. Л.

ПРИЯТЕЛЇ.

Одного з них звали Танцюй-нога, другого — Уповаючий, а по фаху оба вони були злодії.

Жили вони на кінцї міста, на передмістю, що дивно розкинулось по яру, в однїй із старих хат, зліплених із глини і на-пів зігнилого дерева, подібних більше до купи сьмітя, накиданої в яр. Красти ходили приятелї в довколичні села, бо в містї красти трудно, а на передмістю у сусїдів не було що красти.

Оба вони були люди обережні і скромні: — стягнуть кусень полотна, одїж чи сокиру, упряж, сорочку чи курку, тай уже довго не відвідують того села, в котрім їм удало ся щось змалювати. Але мимо такої мудрої методи підміські мужики добре їх знали і грозили при нагодї забити їх на смерть. Одначе така нагода мужикам не лучалась і кости двох приятелїв були цїлі, хоч вони вже шість лїт під ряд слухали погрози мужиків.

Танцюй-нога був чоловік лїт під сорок, високий, згорблений, худий і жилавий. Він хо-

див звісивши голову до землї, заложивши на плечі довгі руки, ступаючи не швидко, але широко, а йдучи все оглядав ся уважно на боки прижмуреними, неспокійно верткими очима. Волосє на голові він стриг, бороду голив, а густі, сиві вояцькі вуси закривали йому рот, надаючи його обличчю якийсь наїжений, суворий вираз. Ліва нога була в нього мабуть звихнена або зломана і зросла ся так, що стала довша від правої; коли він ідучи піднїмав її, то вона в нього підскакувала в воздусї і вигинала ся на бік; ся особливість його ходу і дала йому прізвище.

Уповаючий був старший від товариша на пять лїт, низшого росту і ширший у плечах. Але він часто і глухо кашляв, а його лице, костисте, обросле великою чорною бородою, яка вже сивіла, покривала хоробллива жовтість. Очи в нього були великі, чорні, а дивили ся вони на все винувато, лагідно. Підчас ходу він складав свої великі губи і тихо свистав якусь пісню, монотонну, сумну, все одну і ту саму. На плечах у нього телїпала ся коротка одежина з ріжнобарвних лат — щось в родї ватованого сурдута, а Танцюй-нога ходив у довгім сїрім кафтанї, підперезаний ременем.

Уповаючий був мужиком, його товариш — син паламаря, бувший льокай і кельнер. Їх усе бачили разом, а мужики на їх вид говорили:

— Знов з'явили ся приятелї... уважай!

— Ах, чорти!

— І коли вони поздихають?

А приятелї йшли кудись бічною дорогою, роздивляючись уважно на боки та уникаючи стріч. Уповаючий кашляв і свистав свою пісню.

а нога його товариша танцювала в воздусї, неначе-б хотїла відірвати ся і втекти геть з небезпечної дороги свого пана. Або лежали вони десь на краю лїса в житї, в ярі і тихо розмовляли про те, як украсти, аби попоїсти.

*

* *

Зимою навіть і вовки, — більше здібні до боротьби за істноване, як два приятелї, — кепсько живуть. Худі, голодні і злі, вони вганяють по шляхах, а хоч їх убивають, вони не боять ся. В них є пазурі і зуби для самооборони, а головно — серце їх нїчим не змягчене. Ся послїдня обставина дуже важна, бо щоб перемагати в боротьбі за істноване, на се чоловік мусить мати або богато розуму або серце зьвіря.

Зимою приятелям приходило ся тяжко... Вони часто виходили вечером на вулицї міста і просили милостинї, стараючи ся не попадати в очи поліциї. Дуже рідко вдавало ся їм щось украсти; ходити по селах було невигідно, бо студено і на снїгу лишали ся слїди, тай безкорисно було відвідувати села, коли в них усе заперте і занесене снїгом. Богато сил тратили товариші в зимі, борючи ся з голодом, і нїхто мабуть не чекав весни так жадно, як вони її дожидали...

На конець надходила весна. Товариші, винищені й хорі, вилїзали зі свого яру і радісно дивили ся на поля, де з кождим днем швидше таяв снїг, показували ся бурі прогалини, яснїли як зеркала калюжі і весело журчали ручаї. Сонце лило на землю свої безкорисні пестощі, а оба приятелї гріли ся в його

проміню, розмовляючи про те, як швидко просохне земля і коли на конець буде можна пустити ся на села „стріляти“. Уповаючий, що терпів на безсонницю, часто будив дуже рано свого приятеля і радісно говорив йому:

— Гей! Уставай... граки прилетіли!

— Прилетіли?

— Їй Богу! Чуєш, як гомонять?

Вийшовши зі своєї хати вони уважно і довго слїдили, як чорні вістуни весни пильно вили нові гнїзда і направляли старі, наповняючи воздух своїм голосним, господарським криком.

— Тепер на жайворонків черга, — говорив Уповаючий і брав ся направляти старі, на-пів зігнилі сїти.

Явили ся жайворонки... Тодї товариші йшли в поле, наставляли сїти на однїй із прогалин і бігаючи по полї, мокрі і заболочені, наганяли в сїти голодних і втомлених перелетом птахів, що шукали поживи на сирій земли, яка ледви визволила ся з-під снїгу. Наловивши пташків вони продавали їх по пятаку і гривеннику за штуку. Потім приходила кропива, яку вони збирали і носили на базар перекупкам ярини. Майже кождий день весни давав їм щось нового, новий, хоч і маленький заробок. Вони вміли все хіснувати: шутка, щавник, ожини, суницї, грибы, — нїщо не минуло їх рук. Вояки виходили стріляти, — приятелї пісдя стріляня рили ся в валах, відшукуючи кулї, які опісля продавали по дванацять копійок за фунт. Усї ті занятя, хоч і не позволяли приятелям умерти з голоду, але дуже рідко давали їм спромогу пороскошуватись почуванєм ситости, приємним

почуванем повноти жолудка і його горячою працею над проковтненою стравою.

*
* *

Одного разу, в цьвітни, коли на деревах ще лиш наливають ся пучки і лїси стоять мов оповиті сивою імлою, а на бурих, товстих полях, залитих сонцем, ледви лиш проколюеть ся трава, — приятелї йшли по великій дорозї і курячи самодїлкові папіроски з махорки розмовляли.

— Ти все гірше кашляеш... — спокійно упереджував товариша Танцюй-нога.

— Ег! Наплювати! От сонце мене обігріе і я оживу...

— Гм... А може-б тобі піти до шпиталю?...

— Ну, на що він менї? Коли треба вмерти, то й так умру.

— Певне...

Вони йшли шляхом попри берези і берези кидали на них взористі тїни своїх тонких віток. Воробцї скакали по дорозї, чиркаючи весело.

— Ходити почав ти кепсько... — помовчавши замітив Танцюй-нога.

— Се від того, що мене дусить... — пояснив Уповаючий. — Воздух тепер густий, товстий воздух, ну, і менї важко його ковтати...

І задержавши ся закашляв.

Танцюй-нога стояв поруч нього, курив і неозначено дивив ся на нього. Уповаючий тряс ся від кашлю, тер груди руками, а його обличе посинїло.

— Здорово продерло горло, — сказав він, коли перестав кашляти.

І вони пішли дальше полохаючи воробців.

— Тепер ми підемо до Мухиної... — заговорив Танцюй-нога кинувши папіроску і сплюнувши. — Обійдем її заулками... може що стягнемо... Відтак Сивцевим гаєм до Кузнечихи... З Кузнечихи завернемо на Марківку... тай до дому...

— Трицять верст дороги буде, — сказав Уповаючий.

— Лиш коби не даром...

На ліво від дороги стояв ліс, монотонно темний і непривітний; серед його голого галузя не було ще видно ні одної зеленої плями, що пестила-б очи. По краю ліса ходила маленька мохната і стрепіхата конина з запалими боками і з ребрами, що зарисовували ся так випукло, як обручі на бочці. Товариші знов зупинились і довго дивили ся, як вона поволи переступала з ноги на ногу, нахиляючи морду до землї і збираючи губами жовте баділє старанно жувала його стертими жовтими зубами.

— Також схудла! — замітив Уповаючий.

— Тпру, тпру! — закликав Танцюй-нога.

Конина поглянула на нього і заперечивши головою знов нахилила її до землї.

— Не хоче до тебе, — пояснив Уповаючий її втомлений рух.

— Ходїм!... Коли її Татарам відвести, — сїм рублїв дадуть... — промовив задумчиво Танцюй-нога.

— Не дадуть. На що вона їм?

— А шкіра?

— Шкіра? То стілько за шкіру дадуть? Три рублї за шкіру.

— Н-ну!

— А щож! Яка-ж там у неї шкіра? Стара верета, не шкіра...

— Все таки щось дадуть...

— Певне!...

Танцюй-нога поглянув на товариша і зупиняючись сказав:

— Ну?

— Клопіт... — нерішучо відповів Уповаючий.

— Який?

— Слїди... Земля сира, буде видно, куди повели.

— Надінем їй лаптї...

— Як хочеш...

— Гайда! Заженемо її в лїс і там у яру діждемо ся ночи... А в ночи виведем і відженем до Татар. Тут недалеко, три версти...

— Що-ж? — кивнув головою Уповаючий, — підем! Синиця в руки... Лиш коби не тее...

— Нічого не буде! — запевнив Танцюй-нога.

Вони звернули з дороги і оглядаючись на боки пішли в лїс. Конина подивила ся на них, форкнула, махнула хвостом і знов почала щипати зівялу траву.

*
* *

На днї глубокого лїсового яру було вохко, тихо і темно. Журчанє потічка гомоніло в тишинї, монотонне і сумне як жалоба. З крутих берегів яру звисало в низ галузє горіха, калини, тернини; декуди стреміло з землї безпомічно корінє, підмите весняною водою. Лїс був іще мертвий, сумерк вечера побільшував мертву одностайність його красок, а сумна мовчанка,

що причаїла ся в нїм, заповняла його понурим і сьвяточним супокоєм кладовища.

Приятелї давно вже сидїли тут у тишинї і вохкім сумерку, під ґрупою осик, що з'їхали разом з землею на дно яру. Маленьке огнище ярко горіло перед ними, а вони, гріючи над огнем руки, підкидували до нього по трохи хоросту, вважаючи, аби огонь цїлий час горів рівно і огнище не давало диму. Недалеко від них стояла конина. Вони закутали її морду рукавом, відірваним від лахів Уповаючого, і привязали її за поводи до пня дерева.

Уповаючий, сидячи коло огнища, задумчиво дивив ся в огонь і свистав свою пісню; його товариш нарізавши пучок ивового прутя плїв кошик і занятий своєю роботою мовчав.

Сумна мельодия потока і тихий свист безталанного чоловіка зливали ся в один акорд і жалісно плавали в мовчанцї вечера і лїса; иногдї потріскував хворост на огни, потріскував і шипів, немов зітхав, неначе співчуючи житю, більше повільному, як його смерть на огни, і тому більше болючому.

— А що... швидко підемо? — запитав Уповаючий.

— Ще вчасно... Стемнїє зовсїм, тодї й підемо... — відповів Танцюй-нога не піднїмаючи голови від своєї роботи.

Уповаючий зітхнув і закашляв ся.

— Ти що, промерз, чи що? — запитав його товариш після довгої павзи.

— Нї-і... чогось менї нудно...

— От що! — махнув головою Танцюй-нога.

— Серце менї ссе...

— Недуга...

— Мабуть вона... А може щось иньше.

Танцюй-нога помовчав і сказав:

— А ти не думай...

— Про що?

— Та про все...

— Бачиш, — нараз оживив ся Уповаючий, — не можу я не думати. Дивлю ся на неї, — він показав рукою на конину, — дивлю ся і розумію, в мене також була така... Така марна, а в господарстві — найперша річ! У мене в один час навіть пара була... тоді я добре робив...

— А що заробив? — коротко і холодно запитав Танцюй-нога. — Не люблю я того в тобі... Затягнеш похоронної і охаєш... а по що?

Уповаючий мовчки кинув на огонь жменю дрібно поломаного хворосту і почав дивитись, як искри летіли до гори і гасли в вохкім воздусі. Його очи часто кліпали, а по обличчю бігали швидко тіни. Потім він обернув голову туди, де стояла конина, і довго оглядав її.

Вона стояла без руху, як вкопана в землю, а її голова, обезображена лахом, була понуро похилена.

— Роздумувати треба просто, — суворо і переконуючо говорив Танцюй-нога. — Наше житє: день і ніч — і доба пріч! Є страва — добре; нема — попищи-попищи тай перестань... бо се на ніщо не здасть ся... А ти як зачнеш... слухати гидко. Се в тебе від недуги.

— Мабуть від недуги... — згодив ся тихо Уповаючий, але помовчавши додав: — А може від слабого серця.

— Слабе серце також від недуги... — заявив катеґорично Танцюй-нога.

Він перекусив зубами прут, махнув ним, розрізав зі свистом воздух і строго сказав:

— От я здоров, і нема в мене нічого такого.

Конина переступила з ноги на ногу, затріщала якась галузка, в потік посипалась земля, булькаючи і вводячи нові ноти в його тиху мельодию. Опісля відкись пирхнули дві пташки і полетіли долї яром, цьвірінькаючи неспокійно. Уповаючий поглянув слїдом за ними і тихо заговорив:

— Які се пташки? Коли шпаки, то нїчого їм робити в лїсї... Вони більше коло домів. Треба думати, що се коростелї... нїхто иньший, як вони...

— А може криводзюбки? — сказав Танцюй-нога.

— На криводзюбків за вчасно. А по друге криводзюб держить ся соснового лїса. Тут йому нїчого робити... А се не що иньше, як коростелї...

— Ну, нехай там!

— Певне, — згодив ся Уповаючий і чогось важко зітхнув.

В руках Танцюй-ноги робота йшла швидко, він уже виплїв дно кошика і вміло плїв боки. Різав пруте ножем, перекусував зубами, гнув, вязав, перебираючи швидко пальцями, і сопів носом, дуючи в вуси.

Уповаючий дивив ся то на нього, то на конину, що немов закаменїла в своїй понурій позї, то в небо, вже майже нічне, але без зьвізд.

— Прийде хлоп за кониною, — заговорив він нараз дивним голосом, — а її нема... Сюди-туди — нема конини!

І Уповаючий розвів руками. Лице в нього було дурновате, а очи так часто кліпали, неначе-б він дивив ся на щось ярке, що нагло спалахнуло перед ним.

— Се ти до чого? — запитав суворо Танцюй-нога.

— Пригадав я собі одну історію... — винувато сказав Уповаючий.

— Яку?

— Та так... лучило ся також, що вивели коня... в мого шурина, Михайлом його звали... такий великий був хлоп... рябий.

— Ну?

— Ну, й вивели. Пас ся на озимині — тай нема! То він, Михайло, коли зрозумів, що кінь пропав, як гримне собою до землї, як зареве! Ах, небоже, як він тоді ревів!... І впав, неначе йому ноги поломило.

— Ну?

— Ну, він довго так...

— А тобі що?

Уповаючий при різкім питаню товариша відсунув ся від нього і відповів несьміло:

— Та я так... пригадало ся... Бо без конини хлопови смерть!

— Я тобі от що скажу, — почав строго Танцюй-нога, дивлячись уперто на Уповаючого, — ти се кинь! Із такої твоєї розмови не буде хісна.... Зрозумів? Шурин, Михайло! Се не твоя річ.

— Адже жаль, — відповів Уповаючий, здвигаючи плечима.

— Жаль? Не бій ся, нас нікому не жаль.

— Що й казати!...

— Ну, то мовчи... Швидко нам треба йти.

— Швидко?

— Ну так...

Уповаючий присунув ся до огнища, помішав у нїм палицею і поглянувши скоса на Танцюй-ногу, знов занятого роботою, тихо попросив:

— Лучше пустїм її!...

— Яка в тебе погана натура! - з огірченем закликав Танцюй-нога.

— Та їй Богу! — тихо і переконуючо говорив Уповаючий. — Ти подумай, адже небезпечно! Адже чотири версти треба тягнути ся з нею... А як Татари не візьмуть? Тодї що?

— Се вже моя річ!

— Як хочеш! Лиш лучше би її пустити... пусти її, нехай собі йде... От яка здохляка!

Танцюй-нога мовчав, лиш його пальцї рушали ся скорійше.

— Кілько за неї дадуть... як би до чого прийшло? — тягнув Уповаючий тихо, але вперто. — А тепер самий добрий час... Зараз стемнїє, ми пішли би далї яром і вийшли би коло Дубенків... може й спіймали би що підходяче.

Монотонні слова Уповаючого, зливаючи ся з журчанем потока, плавали по яру і сердили пильного Танцюй-ногу.

Він мовчав сцїпивши зуби, а від роздразненя пруте ломало ся під його пальцями.

— Тепер баби білять полотно...

Конина голосно зітхнула і заметушилась. Сповита пітьмою вона тепер виглядала ще більше поганою і нужденною. Танцюй-нога поглянув на неї і сплюнув на огонь.

— Дріб тепер також на свободї, по калюжах гуси...

— Швидко ти весь витечеш, чорте?! — запитав злісно Танцюй-нога.

— Їй Богу!... Ти не сердь ся, Степане, на мене... Киньмо її до чорта! Бігме!

— Ти жер нині? — крикнув Танцюй-нога.

— Ні... - відповів збентежено Уповаючий, наляканий криком товариша.

— Ну, то чорт з тобою! Сохни собі! А мені наплювати!...

Уповаючий мовчки поглянув на нього, а він зібравши пруте в пучок звязував його і сердито сопів. Від огнища падав на його обличе відблиск, а обличе з наїженими вусами було червоне, сердите.

— Мені, говорю, наплювати, роби, як знаєш, — злісно заговорив захриплим голосом Танцюй-нога.

— Ой! — тихо відізвав ся Уповаючий.

— А я лиш тобі скажу, що коли ти будеш так крутити, я тобі не компанія! Добре, буде вже! Знаю я тебе... от що...

— Чудак чоловік...

— Вже досить!

Уповаючий скривив ся і закашляв; опісля відкашлявши і важко дихаючи сказав:

— Чогож я більше всего? Тому, бо небезпечно з нею...

— Добре! — крикнув сердито Танцюй-нога.

Він підняв пруте, закинув його собі на плечі, взяв під паху недороблений кошик і встав.

Уповаючий також устав, поглянув на товариша і тихими кроками пішов до конини.

— Тпру!... Христос з тобою... не бій ся!... загомонів у яру його глухий голос. — Тпру,

тпру... стій!.. Ну, йди собі... от і йди... Н-но, дурна-а!

Танцюй-нога дивив ся, як його товариш крутив ся коло конини, розкручуючи лах із її морди, а вуса суворого злодія здрігали.

— Ходи, або що! — сказав він пускаючи ся в перед.

— Іду, — відповів Уповаючий.

І пробираючи ся через корчі вони мовчки пішли долї яром серед нічної пітьми, що наповнила його по береги.

Конина пішла також за ними. Потім позаду них залунав плюск води, заглушуючи мельодию потока.

— От дурна, зайшла в потік!.. — сказав Уповаючий.

Танцюй-нога сапнув сердито носом і змовчав.

В пітьмі і сумній мовчанції яру гомонїв тихий шелест корчів, відпливаючи поволи далеко від того місця, де червона купка вугля жевріла на земли, неначе чиєсь дивовижне око, злісне і насьмішливе...

Зійшов місяць.

Його прозористе сяєво наповнило яр димовим сумерком, усюди впали тїни, лїс став від того гущий, а тишина в нїм повнїйша і строгійша. Білї пнї беріз, посріблені місяцем, рисували ся на темнім фонї дуба, вяза і корчів, як воскові сьвічки.

Приятелї йшли мовчки по днї яру. Йти їм було важко, їх ноги то совгались, то глубоко стрягли в болотї. Уповаючий швидко дихав, а в його грудях свистало, храпіло і шуміло, неначе-б він там сховав великий, давно нечищений стїнний годинник. Танцюй-нога йшов

з переду; тїнь його простої, високої постати падала на Уповаючого.

— Іди! — заговорив він воркітливо і гнївно. — А куди йти? Чого шукати? Гай!

Уповаючий зітхнув і змовк.

— До того тепер ніч коротша від воробячого дзюба... прийдемо в село досьвіта... І як ми йдемо? Неначе пани... прогульку робимо...

— Важко менї, брате... — сказав тихо Уповаючий.

— Важко? — закликав іронїчно Танцюй-нога. — Бачиш! А чого?

— Дихати менї дуже невигідно... — відповів хорий злодій.

— Дихати? А від чого невигідно дихати?

— Від недуги...

— Брешеш! Се від твоєї дурноти.

Танцюй-нога став, обернув ся до товариша лицем і помахавши пальцем під його носом, додав:

— Від твоєї дурноти не можеш ти дихати... так! Зрозумів?

Уповаючий низько похилив голову і винувато сказав:

— Певне...

Він хотїв ще щось сказати, але закашляв ся, опер ся дрожачими руками о дерево і кашляв довго, тупцюючи ногами на однім місцї, махаючи головою і широко отвираючи уста.

Танцюй-нога подивив ся пильно в його обличе, запале, землисте і зеленкувате від місячного сьвітла.

— Всїх ти чортів у лїсї побудиш... — сказав він наконець понуро.

А коли Уповаючий відкашляв і піднявши голову зітхнув свобідно, він приказуючим тоном запропонував йому:

— Відпочинь... присядьмо!

І вони сіли на вохку землю, в тїни корчів. Танцюй-нога скрутив папіроску, закурив, подивив ся на її огонь і поволи зачав:

— Коли б у нас дома була якась їда, то можна би нам вернути ся домів...

— Так... — притакнув голсвою Уповаючий.

Танцюй-нога поглянув скоса на нього і тягнув дальше:

— Але що дома нема в нас нїчого, — мусимо йти.

— Та вже... треба... — зітхнув Уповаючий.

— Хоч нам і нема куди йти, бо з того нїчого не вийде... Дурні ми, головна річ! Ми такі дурні...

Сухий голос Танцюй-ноги різав воздух і мабуть будив великий неспокій в Уповаючім, бо він усе вертїв ся на земли, зітхав і дивно буркотїв.

— А жерти менї хочеть ся — страшно! — закінчив Танцюй-нога свою протяжну, докірливу бесїду.

Тодї Уповаючий рішучо встав на ноги...

— Куди? — запитав Танцюй-нога.

— Ходїм.

— Чого ти так... пирснув?

— Ходїм!

— Підем... — Танцюй-нога також устав. — Та тільки даром...

— Добре... що буде! — махнув рукою Уповаючий.

— От розійшов ся!

— А щож? Плюював ти мене, плюював, корив, корив... Господи!

— А чого робиш по дурному?

— Чого?

— Ага!

— Адже менї жаль!

— Чого? Кого?

— Кого! Чоловіка...

— Чоловіка? — протягнув Танцюй нога. — Нáте, візьміть, понюхайте тай киньте!... Ах ти, добра душа, а розуму нї за пів гроша! Та він хто тобі, той чоловік? Розумієш ти се? Він тебе зловить за обшивку тай... як блоху — під ноготь! Тодї ти його й пожалїй... так! Тодї ти йому й покажи свою дурноту. Він тебе за твій жаль... сїмома муками вимучить. Кишки твої всї на руки собі намотає... поволеньки всї жили з тебе висотає... Ах ти... жаль! А ти проси Бога, аби без усякого жалю тебе просто приголомшили тай конець! Ей, ти, щоб тебе дощем розмочило! Жаль... тьфу!

Він був обурений, той Танцюй-нога.

Його голос, різкий, повний іронїї і погорди до товариша, гомонїв по лїсї, а галузє корчів з тихим шелестом рушало ся, неначе потакуючи суворим і правдивим словам.

Уповаючий, прибитий докорами, йшов поволи дрожачими ногами, засунувши руки в рукави своєї одежі і схиливши голову низько на груди.

— Пострівай... — сказав він на конець. — Чого? Я поправлю ся... от прийдемо в село... я й піду... сам піду... ти й зовсїм не йди. Просто стягну... що перше під руку попаде... тай до

дому!... Прийдемо — ляжу! Важко менї... Не говори вже...

Він говорив ледви чутно, задихаючи ся, з хрипом і клекотом у грудях. Танцюй-нога поглянув на нього з підозрінєм... став, хотїв щось сказати... махнув рукою і нїчого не сказавши пішов далї...

Довго вони йшли мовчки і поволи.

Десь близько піяли когути, загавкав пес, опісля сумний голос дзвона прилетїв з далекої сїльської церкви і потонув у суворій мовчанцї лїса... Великою чорною плямою метнула ся відкись у мутне сьвітло місяця велика птиця, і в яру зловіщим гуком залунав поспішний свист і шелест крил.

— Ворон... або грач, — замітив Танцюй-нога.

— От що... — заговорив Уповаючий, опускаючись важко на землю, — ти йди, а я тут лишу ся... не можу я більше, душить... голова крутить ся...

— На́... маєш! — закликав незадоволено Танцюй-нога. — Невже-ж таки не можеш?

— Не можу...

— Зі сьвятом! Тьфу!

— Ослаб я зовсім...

— Іще би! Не жерши волочимось від рана.

— Нї, се, видно, вже менї... конець! От вона, кров як цюркотить!

І Уповаючий підніс до лиця Танцюй-ноги свою руку, замазану чимось темним. Той подивив ся на руку і зниженим голосом запитав:

— Що-ж робити-мемо?

— Ти йди... а я лишу ся... може відпічну...

— Куди я піду? Хиба в село... сказати їм, що чоловікови зле?...

— Ні... уважай, набють.

— Правда... Їм лиш попасти в руки!...

Уповаючий звалив ся горілиць, глухо кашляючи і виплъовуючи з уст цїлі куснї крови...

— Іде? — запитав Танцюй-нога, стоячи над ним, але дивлячи ся в бік.

— Швидко йде... — ледви чутно сказав Уповаючий і закашляв ся.

Танцюй-нога цинїчно і голосно вилаяв ся.

— Хоч-би закликати кого!

— Кого? — сумним ехом повторив Уповаючий.

— А може ти... встав би тай пішов... поволеньки?

— Нї вже...

Танцюй-нога сїв коло голови товариша і обнявши колїна руками почав дивити ся в його обличе. Груди Уповаючого піднїмали ся нерівно, з глухим хрипотом, очи запали, а губи якось дивно розтягнулись і неначе пристали до зубів. З лївого кута уст по щоцї повзла жива темна струйка.

— Все ще тече? — запитав тихо Танцюй-нога, а в тонї його питаня було щось близьке до пошани.

Лице Уповаючого здрігнуло.

— Тече... — понїс ся слабий хрип.

Танцюй-нога схилив голову на колїна і замовчав.

Над ними висїла стїна яру, поборозджена глубокими борознами від весняних потоків. З її верха дивив ся в яр косматий чуб дерев, осьвічених місяцем. Друга стїна яру, меньше стрімка, поросла вся корчами; з їх темної маси вири-

нали де-не-де сїрі пнї осик, а на їх голих галузях ясно було видно гнїзда грачів. І яр, облитий місяцем, був подібний до сонної мари, до нудного сну, позбавленого красок житя, а тихе журчане потока ще збільшувало його мертвоту, відтїнювало тужливу тишину в нїм..

— Умираю... — ледви чутно шепнув Уповаючий, а в слїд за тим голосно і ясно повторив: — Умираю, Степане!

Танцюй-нога здрігнув ся всїм тїлом, заметушив ся, засопів і піднявши голову з колїн збентежено, тихенько, неначе боячись чомусь перешкодити, заговорив:

— А ти не тее... не бій ся! Нїчого... може се просто так... нїчого, брате! Їй Богу!

— Господи Ісусе Христе... — вітхнув важко Уповаючий.

— Нїчого! — шептав Танцюй-нога схиливши ся над його обличчем. — Ти видержи трохи... може перейде...

Але Уповаючий почав кашляти, в його грудях загомонїв новий звук, неначе мокра шмата хлюпала о його ребра. Танцюй-нога дивив ся на нього і мовчки рушав вусами. Відкашлявши Уповаючий почав голосно і уривано дихати, неначе-б зі всїх сил біг кудись. Довго він так дихав, а потім заговорив:

— Прости, Степане... коли я що... от за конину... прости, брате!...

— Ти менї прости... — перебив йому Танцюй-нога і помовчавши, додав: — Я... куди я тепер піду? І як бути?

— Нїчого! Дай тобі Гос...

Він охнув не докінчивши слів і замовк.

Потім почав хрипіти... потім витягнув ноги... одну з них відкинув на бік...

Танцюй-нога дивив ся на нього не зводячи очий. Минали мінути, довгі як години.

От Уповаючий підняв голову, але вона зараз упала безсильно на землю.

— Що, брате? — нахилив ся до нього Танцюй-нога. Але він уже не відповідав, спокійний і непорушний.

Суворий Танцюй-нога посидів ще трохи коло товариша, а потім устав, зняв шапку, перехрестив ся і пішов поволи долї яром. Лице в нього заострилось, брови і вуси наїжились, а йшов він так твердо, неначе бив землю ногами, неначе хотів їй спричинити біль.

Уже свитало. Небо було сїре, непривітне, в яру панувала понура тишина, лиш потік, не перешкаджаючи нікому, вів свою одностайну, тужливу розмову.

Аж тут загомонів шелест... мабуть кусень землї скотив ся на дно яру. Прокинув ся грач і крикнувши трівожно полетів кудись. Потім відізвалась синиця. В вохкім, холоднім воздусї яру звуки трівають недовго, — зродять ся і зараз і щезнуть.

М. Л.

Хан і його син.

„Панував у Криму хан Мосаляйва ель Агваб, що мав сина Таляік Альгалю".

Сими словами почав старий, сліпий жебрак одну з леґенд богатого споминами півострова. Довкола жебрака позасїдали на розкинених камінях зруйнованого перед віками замку громадки Татар у ясних кафтанах і золотом тканих завоях на головах. Був вечір. Сонце поволи спускало ся в море. Золоте проміне заходячого сонця вдирало ся між розкинені руїни і роз'яснювало мохом поросле каміне. Вітер завивав у широколистих ясенях, а шум листя нагадував якісь невидимі воздушні водопади.

Голос старого жебрака був слабий і дрiжав, а з його поморщеного лиця бив тихий супокій. Супокійно плили вивчені на память його слова, а слухачі одержали докладний образ минулих, силою чутя богатих днів.

„Хан був старий, — оповідав жебрак, — а мав богато жінок у своїм гаремі. І вони всї любили старого, бо не завмерла в нїм іще сила і молодечий жар, його поцїлуї були нїжні і горячі, а жінки все любити-муть того, що вміє горячо цїлувати, — нехай він буде зморщений і сивий. Краса — се сила, а не нїжна шкіра і гоже лице.

Всї любили хана, та він любив лиш одну козачку з наддніпрянських степів. Її ущасливляв поцілуями частїйше, як иньших жінок свого гарему, свого великого гарему, де було триста жінок з найріжнороднїйших країв, де всї були гарнїйші від весняних цьвітів і де провадили роскішне жите. Много смачних страв казав приготовляти для них хан і позволяв їм танцювати і бавити ся все, коли лише зібрала їх охота.

Свою козачку кликав хан до себе до вежі, звідки розкривав ся вид на море і де він мав усе, що може лиш ущасливити жінку: солодкі присмаки, ріжні матерії, золото, дорогі ріжнобарвні камінцї, музику, ріжні птицї з далеких країв і горячі поцїлуї закоханого коханця. В сїй вежі веселив ся він з нею цїлими днями і відпочивав по трудах свого житя. Він знав, що його син Альгаля не затемнить слави хана, бо він як вовк нападав на руські степи і з богатою добичею, новими жінками, новою славою вертав домів, лишаючи позаду себе пострах і згарища, трупи і кров.

Раз повернув Альгаля з нападу на руські степи домів, і на його честь устроїли пири, на які запрошено всїх татарських князїв півострова. Зготовили вечері і забави, стріляли з луків в очи невільників, аби випробувати зручність руки, пили і хвалили безнастанно відвагу Альгалї, зьвірства ворогів і могучість хана.

А старий хан тїшив ся славою сина. Се справляло йому неописану радість, що бачив у синї відважного мужа, в котрого сильні руки перейде по його смерти керма держави. Радість наповняла серце старого хана, а хотячи показати синови свою любов, промовив до нього з чаркою в руках перед усїми князями:

— Ти добрий син, Альгальо! Нехай буде благословений Аллах і імя його пророка!

І всї хором возвеличили імя пророка. Тодї сказав хан:

— Аллах всемогучий! Ще за мойого житя обявив мою молодість у моїм хоробрім синї, і я бачу моїми старими очима, що дальше житиму в моїм синї, коли вже замкнуть ся мої очи і хробаки гризти-муть моє серце. Аллах всемогучий, а Магомет правдивий його пророк! Маю доброго сина. Сильна його рука, хоробре його серце і второпний ум... Що хочеш одержати з рук твойого батька, Альгальо? Скажи, а все стане ся по твоїй волї...

Ще не прогомонїв голос старого хана, коли піднїс ся Таляік Альгаля і сказав, блискаючи чорними як море очима:

— Дай менї руську невільницю, батьку й пане!

Замовк хан на хвилю, якої потребував, аби придусити житє в серцї, а потім сказав рішучим, сильним голосом:

— Візьми її! По пирі можеш її забрати!

Зарумянїв ся хоробрий Альгаля, засьвітили з радости його соколині очи, піднїс ся в цїлій своїй височинї і сказав до хана-батька:

— Знаю, що ти менї її даруєш, батьку й пане! Знаю се... Я твій син, твій невільник. Пускай мою кров краплями що години, двацять разів готов я вмерти за тебе...

— Нїчого не потрібно менї! — сказав хан і його сива голова, увінчана славою многих лїт і многих дїл, схилила ся на груди.

За хвилю скінчив ся пир і мовчазливо йшли вони оба разом із замку до гарему. Була темна ніч. Темні хмари повисли мов чорне

покривало над землею і закрили місяць і зьвізди. Довго йшли батько й син мовчки в пітьмі ночи, аж в кінці почав хан:

— Вяне моє жите з дня на день, чим раз слабше відзиваєть ся моє старе серце і чим раз слабший огонь у моїй груди. Лиш горячі поцілуї козачки — сьвітло і тепло мойого житя... Скажи, Таляік, ти так дуже тужиш за нею? Візьми сто, всїх моїх жінок замісь неї одної!...

Таляік Альгаля зітхнув мовчки.

— Кілько днїв проживу я ще? Кілька днїв ледви носити-ме мене земля... Останньою потїхою мойого житя була отся руська дївчина. Вона знає і любить мене... Хто крім неї полюбить мене старого? Нї одна, нї одна, Альгальо!...

Альгаля мовчав.

— Як можу я жити, знаючи, що ти її пригортаєш, цїлуєш? Задля жінки, задля одної жінки нема нї сина, нї батька, Таляік! Перед жінкою всї ми лиш мужчини... Радше щоб отворили ся були всї рани на мойому тїлї, щоб поплила була з них кров, радше щоб не дожив я був сеї ночи. — лучше було-б менї, мій сину!...

Син мовчав... Довго стояли вони перед дверми гарему, похиливши голови. Кругом налягла пітьма ночи. На небі клубили ся хмари, вітер висьпівував між листєм дерев дикі мельодиї...

— Я вже від давна люблю її... — сказав тихо Альгаля.

— Знаю се... і знаю також, що вона тебе не любить... — відповів хан.

— Туга стискає моє серце на сам спомин про неї...

— А що ворушить моє серце?

І вони знов замовкли. Альгаля важко зітхнув.

— Мудрий мулла видко правду сказав, що женщина все приносить нещасте для мужчини. Коли вродлива, то будить пристрасть у инших мужчин, а свого мужа наражає на муки заздрости; коли погана, то її чоловік завидує иньшим мужам і терпить; коли ані вродлива ані погана, то її муж уявить собі її в своїй фантазиї вродливою лиш на те, щоб потім, пізнавши її добре, ще гірше терпіти...

— Мудрість се лік, та не на біль серця, — сказав хан.

— Змилосердім ся над собою, батьку!

Хан підніс голову і кинув сумним оком на сина.

— Та вбиймо її! — сказав Таляік.

— Ти любиш сам себе більше, як її й мене, — сказав тихо хан по хвилї надуми.

— Ти також...

І вони знов замовкли.

— Так, я також, — відповів сумно хан. — З великого болю став я майже дитиною.

— Отже вбиймо її!

— Я не можу тобі відступити її, не можу... — говорив хан.

— Я не в силї довше знести сего. Вирви менї серце або дай менї її!...

Хан мовчав.

— Або киньмо її зі скали в море!

— Киньмо її в море... — повторив хан слова свойого сина, що неначе ехо загомонїли.

Потім увійшли до гарему, де спала вже козачка на дорогім коврі. Вони стали коло неї і дивили ся... довго дивили ся на неї. Сльози

котили ся з очий старого хана, падали на його срібну бороду і сьвітили як перли. Син стояв побіч, сьвітив очима, скреготав зубами, придавлюючи пристрасть, і тим збудив козачку. Збудилась, а на її ніжнім, румянім личку розцвили мов весняні цьвіти — очи. Вона не замітила Альгалї і наставила ханови свої румяні уста.

— Поцїлуй, старий соколе!

— Збирай ся... підеш з нами... — сказав хан.

В тім побачила Альгалю і сльози в очах свойого сокола і пізнала все, бо була розумна...

— Іду, — сказала, — йду. Анї одному анї другому, — так ви рішили? Так лицює хоробрим. Іду...

Мовчки йшли всї геть над беріг моря. Вузкими стежками йшли, а вітер вив-завивав...

Вона була ніжна і швидко втомила ся, але не хотїла сего зрадити, бо була горда. А коли син хана побачив, що вона лишає ся по-заду, запитав:

— Чи боїш ся?

Кинула на нього своїм ясним зором і показала закровавлену ногу.

— Я занесу тебе, — сказав Альгаля і витягнув до неї руки. Але вона обняла за шию свого старого сокола. Хан підняв її як перце на свої руки і ніс. Сидячи на його руках, відвертала галузя, щоб не досягало його очий.

— Пусти мене на перед, бо якась сила пхає мене, аби встромити ніж у твої плечі.

— Йди. Аллах покарає тебе або простить тобі твою думку, але батько прощає, бо знає, що се — любов.

Нараз роспростерло ся перед ними самітне, чорне, безмежне море. Сумно шуміли хвилї при скалах і темно і холодно і страшно було там.

— Бувай здорова! — сказав хан цїлуючи дївчину.

— Бувай здорова! — сказав Альгаля і склонив ся перед нею.

Поглянула в сторону, де шуміли хвилї, здрігнулась і заломила руки.

— Киньте мене! — сказала до них.

Альгаля простянув до неї руки і здрігнув ся, підчас коли хан обняв її руками, пригорнув до груди, поцїлував і піднїсши високо в гору, кинув з високої скали.

Там шуміли і гудїли хвилї, а такий був клекіт, що вони не чули, коли вона впала. Не чули найменьшого крику анї стогону. Хан приклякнув на колїна і глядїв мовчки в долину, в темноту і в далечінь, де море мішало ся з хмарами, де шуміли хвилї, відки подував вітер і розвівав срібну бороду хана. Таляік стояв побіч нього мовчки як камінь, криючи лице в долонях.

А час минав. На небі гонив вітер хмарами. Чорні і тяжкі були вони як думки старого хана, що сидїв над морем на високій скалї.

— Ходїм, батьку! — сказав Таляік.

— Зажди... — прошептав хан.

І знов минув шмат часу.

Хвилї шуміли на долинї, вітер гудїв між чорними скалами і свистав між листєм дерев.

— Ходїм, батьку!

— Зажди ще...

Більше як раз сказав Таляік: „ходїм отче!“ — але хан не рушав ся з того місця, де стратив послїдню втїху свойого житя.

Одначе все має свій кінець... Могучо й гордо піднїс ся в кінцї хан, зморщив чоло і сказав.

— Ходїм!...

І вони пішли. Одначе за хвилю хан задержав ся.

— По що і куди властиво йду я? — запитав сина. — По що маю жити тепер, коли цїле житє моє було в нїй? Я старий, нїхто вже не полюбить мене, а не маючи любови — найбільша дурниця жити дальше.

— Маєш славу і богатства, батьку...

— Верни менї один поцїлуй з її уст, а все иньше забери собі. Се все мертві річи, лиш любов женщини жива. Не знає чоловік любови — немає й житя і сумно минають його днї. Бувай здоров, мій сину, нехай у день і в ночи опікуєть ся тобою рука Всевишнього Аллаха.

І хан звернув свої очи до моря.

— Батьку! — кричав Таляік, — батьку... Більш нїчого не міг сказати, як не можна нїчого сказати чоловікови, що стратив любов до житя і якому всьміхаєть ся смерть.

— Пусти мене...

— Аллах!

— Він знає...

Швидкими кроками був уже на високій скелї і кинув ся в море. Син не був в силї задержати його. І знов нїчого не було чути, нї крику, нї стогону, нї лускоту падаючого хана. Лише хвилї сумно шуміли, а вітер виводив дикі мельодиї.

Довго дивив ся Альгаля в глубину моря, а потім сказав голосно:

— Дай мені Аллах таке міцне серце! — і пустив ся дальше пітьмою ночи.

Так зійшов зі сьвіта хан Мосаляйва ель Агваб, а по нім став ханом у Криму Таляік Альгаля...

С. Г.

Оповістка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій серии „Белєтристичній Бібліотеці“ вийшли:

		Ціна в короновій вал.	
1.	**С. Ковалїв.** Дезертир і иньші оповіданя . . .	1·60	К.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60	„
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповіданя .	1·40	„
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика панї і иньші оповіданя	1·30	„
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40	„
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповіданя .	1·60	„
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20	„
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезиї . . .	1·60	„
9.	**С. Ковалїв.** Громадські промисловцї, опов. .	1·60	„
10.	**Уіллїям Шекспір.** Гамлет, принц данський	1·80	„
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповіданя .	1·40	„
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20	„
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60	„
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60	„
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гоструха	1·40	„
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40	„
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20	„
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60	„
19.	**К. Ґуцков.** Урієль Акоста	1·40	„
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80	„
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60	„
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90	„
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60	„
24.	**М. Коцюбинський.** По людському, ...	2·00	„
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00	„
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60	„
27.	**У. Шекспір.** Юлїй Цезар	1·60	„
28.	**Л. Толстой.** Відроджене, (3 томи)	3·60	„
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезий. . .	1·60	„
30	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80	„

31. **І. Франко.** Коваль Бассім . . . . 1·60 К.
32. **У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра . . . . . 1·80 „
33. **Е. Тимченко.** Калевала . . . . 3·00 „
34. **О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповіданя . 1·40 „
35. **У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля . . . 1·60 „
36. **Іван Франко.** Сім казок, новелї . . . . . . 1·40 „
37. **Сидір Воробкевич.** Над Прутом, поезиї . . 1·60 „
38. **Уіллїям Шекспір.** Ромео і Джульєта . . 1·80 „
39. **К. Сроковський.** Оповіданя. . . . . 1·40 „
40. **А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00) . . 2·00 „
41. **О. Кониський.** Молодий вік Макс. Одинця . 2·00 „
42. **Ґю де Мопасан.** Горля́ і иньші оповіданя . 1·30 „
43. **В. Кравченко.** Буденне житє. Оповіданя . 2·00 „
44. **Уіллїям Шекспір.** Король Лїр . . . . . . 1·80 „
45. **Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість . . 3·00 „
46. **Г. Гайне.** Подорож на Гарц . . . . 1·20 „
47. **І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр. 1·60 „
48. **У. Шекспір.** Міра за міру . . . . 1·40 „
49. **М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 „
50. **О. Стороженко.** Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Ковалїв.** Риболови . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок.** Народнї оповіданя. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний.** Серед степів. Оповіданє . . . 3·00 „
54. **Е. Ярошинська.** Перекиньчики . . . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко і В. Деде.** Повісти й оповіданя . . . . 3·00 „
56. **А. Мартович.** Хитрий Панько . . . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря . . . . 3·00 „
58. **М. Вовчок.** Народнї оповіданя. Т. II. (1·60) 2·00 „
59. **М. Ґорький.** Мальва і инші опов. . . . . . 2·50 „
60. **І. Франко,** Boa Constrictor (друкуєть ся).

Цїни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій серії „Науковій Бібліотеці" вийшли:

1. **Кароль Кавцкі.** Народність і її початки . 0·60 К.
2. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах . . . . . . 0·50 „
3. **Фр. Енґельс.** Початки родини, ... 1·50 „
4. **Ш. Сеньобо́.** Австрия в XIX столїтю . . . 0·80 „
5. **В. Будзиновський.** Хлопська посїлість брош. 2·00 „
   оправлена . . . . 2·40 „
6. **К. Флямаріон.** Про небо . . . . 2·00 „
7. **М. П. Драгоманів.** Переписка, т. I. . . . 1·80 „
8. **С. Степняк.** Підземна Росия . . . . 3·00 „
9. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах . 1·00 „

10. **Г. Тен.** Фільософія штуки . . . . 1·00 К.
11. **Інґрем.** Історія політ. економії . . . . . . 4·00 „
12. **Феріє.** Дарвінізм (друкуєть ся)

Брошур другої серії не оправляєть ся.

У третій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці" вийшли:

1. **М. Грушевський.** Б. Хмельницький . . . . 0.20 К.
2. **Курцій Руф.** Фільотас . . . . 0·20 „
3. **В. Наумович.** Величина звіздяного сьвіта . . 0·15 „
4. **Панас Мирний.** Лови . . . . 0·06 „
5. **І. Пулюй.** Непропаща сила . . . . 0·20 „
6. **М. Грушевський.** Бех-Аль-Джуґур . . . . . 0·10 „
7. **І. Раковський.** Вік нашої землї . . . . . . 0·10 „
8. **А. Чехов.** Каштанка . . . . 0·15 „
9. **М. Драгоманів.** Мик. Ів. Костомарів . . . 0·15 „
10. **Е. Золя.** Напад на млин . . . . 0·20 „
11. **І. Пулюй.** Нові і перемінні звізди . . . . 0·15 „
12. **Г. Квітка.** Маруся . . . . 0·50 „
13. **М. Левицький.** Умова для селян. спілок . 0·20 „
14. **П. Куліш.** Орися. . . . . 0·06 „
15. **М. Кистяковська.** Іван Гус . . . . 0·20 „
16. **О. Стороженко.** Оповіданя. І. . . . . 0·20 „
17. **В. Барвінський.** Дослїди з поля статистики 0·20 „
18. **В. Короленко.** Лїс шумить . . . . 0·20 „
19. **І. Франко.** Шевченко в польській рев. леґенді 0·40 „
20. **В. Ґіґо.** Кльод Ґе . . . . 0·25 „
21. **Е. Еґан.** Руські селяни на Угорщинї . . . 0 25 „
22. **П. Мирний.** Лихий попутав . . . . 0·40 „
23. **А. Д. Уайт.** Розвій ґеоґрафічних поглядів. . 0·30 „
24. **Ів. Франко.** Украдене щастє . . . . 0·50 „
25. **С. Єфремов.** Національне питанє в Норвеґії 0 30 „
26. **П. Ніщинський.** Гомерова Ілїяда (1 пісня) . 0·30 „
27. **М. Драгоманів.** Два учителї . . . . 0·40 „
28. **Е. Золя.** Повінь . . . . 0·30 „
29. **С. Томашівський.** Київська козаччина 1855 р. 0·10 „
30. **П. Ніщинський.** Гомерова Ілїяда (2 пісня) . 0·35 „
31. **Т. Масарик.** Ідеали гуманности . . . . . . 5·35 „
32. **Люкіян.** Юпітер у клопотах . . . . 0·30 „
33. **М. Костомарів.** Письмо до ред. „Колокола" 0·20 „
34. **М. Гоголь.** Вій... . . . . 0·40 „
35. **І. Раковський.** Вулькани . . . . 0·20 „
36. **Г. Фльобер.** Іродіяда . . . . 0·30 „
37. **О. Терлецький.** Москвофіли й народовці . 0·30 „

38—39. **І. Турґенєв.** Ася . . . . 0·40 „

40. **Л Боровиковський.** Маруся. . . . . 0·25 „

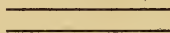
41—42. **Данте Аліґері**. Пекло, пісня I—X . . . 0·40 К.
43—45. **В. Олехнович**. Раси Европи . . . . . 0·70 „
46—48. **Л. Толстой**. Крайцерова соната . . . . 0·90 „
49—50. **О. Бодянський**. Українські казки. . . 0·50 „
51. **Е. Золя**. Смерть Олївіє Бекайля . . . . . . 0·25 „
52. **А. Уайт**. Розвій астроном. поглядів . . . . 0·45 „
53. **Гомер**. Іліяда (3 пісня) . . . . 0·25 „
54. **А. Міцкевич**. Лист до гал. приятелїв . . . 0·45 „
55—56. **Л. Толстой**. Смерть Івана Іліча . . . . 0·55 „
57. **В. Брайтенбах**. Біольоґія в XIX в . . . . 0·25 „
58—59. **М. Ґоркий**. На днї житя. . . . . 0·70 „
60—61. **М. Верн**. Біблїя. . . . . 0·40 „
62—63. **Г. Кляйст**. Маркіза О... . . . . 0·40 „
64. **Карєєв М**. Фільософія історії . . . . . . 0·25 „
65—67. **Ф. Достоєвский**. Грач . . . . 1·50 „
68. **Ш. Сеньобо́**. Міжнародні революцийні партії 0·40 „
69—71. **І. Турґенєв**. Весняні води . . . . . . 1·30 „
72. **А. Д. Уайт**, Розвій поглядів на лихву . . 0·30 „

Можна набувати теж повість М. Яцкова: **Огнї горять** — по 2·50 кор.

☛ **Хто купує за готівку нараз усї книжки видані доси, дістає 25% рабату.**

АКОРДИ, **антольоґія української поезиї від смерти Шевченка до найновійших часів** під ред. **д-ра Ів. Франка**, з ілюстраціями **Ю. Панкевича**, люксусове виданє, по цїнї **6, 7.50, 8, 8·50 і 10** кор.

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 070572018